

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Katedra bohemistiky

Česká filologie

**Rozpad komunikačních strategií
v korespondenci Boženy Němcové**

Magisterská diplomová práce

Autor práce: Bc. Ivana Farkašová

Vedoucí práce: Mgr. Petr Komenda, Ph.D.

Olomouc 2010

*Prohlašuji, že jsem bakalářskou diplomovou práci vypracovala
samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.*

.....

Na tomto místě bych ráda upřímně poděkovala vedoucímu mé bakalářské diplomové práce Mgr. Petru Komendovi, Ph.D., za jeho podnětné připomínky, návrhy a pohotové rady.

Osnova

1. Úvod	5
2. Zájem o korespondenci Boženy Němcové	7
2.1. Důvody a motivace k četbě korespondence (nejen) Boženy Němcové	8
2.2. Jedinečnost každodennosti	11
3. Postavení korespondence v literárním odkazu Boženy Němcové	18
3.1. Krize konceptu idyly	21
4. Charakteristika dopisů Boženy Němcové	25
4.1. Proměny charakteru dopisů Boženy Němcové v čase	26
4.1.1. Ztráta ohledu na adresáta	30
4.1.2. Omezování korespondenčních styků	32
4.1.3. Rozpad principu korespondence	33
4.1.4. Rozpad komunikačních strategií	35
4.1.4.1. Autostylizace	35
4.1.4.2. Narušení textové koherence	40
4.1.5. Proměna dopisů v rovině tematické	51
4.1.5.1. Téma zdraví	52
4.1.5.2. Téma manželských neshod	55
5. Závěr	58
6. Seznam použité literatury	64

1. Úvod

O literárním díle Boženy Němcové bylo v minulosti napsáno opravdu mnoho. Znamé jsou její povídky, cestopisné črty, národopisné studie, zlidovělé pohádky a především stěžejní Babička. Zcela ve stínu prozaických děl donedávna zůstávala její korespondence, literárními historiky často úplně přehlížená nebo nedocenená. Většina odborníků, kteří se epistolografickým odkazem Němcové zabývali, považovala za hodnou pozornosti pouze část dopisů, ať už pro jejich estetičnost, informační hodnotu nebo jako tragický protiklad k idylickému dílu. Navzdory přehlížení nebo nedocnění ze strany literárních vědců se korespondence Boženy Němcové už od autorčiny smrti těší velké pozornosti editorů a samotných čtenářů. Co je tedy na soukromých dopisech této spisovatelky tak výjimečné? Proč je její listář čtenářsky přitažlivější než výběry korespondencí jiných literátů? Nejen na tyto otázky chce tato práce najít odpovědi. Předkládaná diplomová práce hodlá odhalit kvality a přednosti dochovaného epistolárního souboru a pokusí se také zmapovat jeho vývoj a proměny v čase.

Dopis jako jednotka dialogické komunikace je útvar do značné míry ovlivněný nejrůznějšími komunikačními faktory, jako jsou vzájemný vztah komunikantů, komunikační zběhlost autora, jeho momentální psychické rozpoložení a především záměr, s jakým dopis píše. Všechny tyto proměnné mají vliv na výslednou podobu komunikátu. Vysoký stupeň subjektivity, pro korespondenci tak charakteristický, je důvodem, proč nejvýznamnější roli hraje sám subjekt pisatele. Pohnutý osud Boženy Němcové – dlouholetý finanční nedostatek, zdravotní problémy a manželské neshody – měl na její osobu nesmírný vliv. Z mladé ženy plné elánu, energie a lásky k životu schopné vytvářet idylické koncepty světa se pod tíhou nešťastných událostí a hmotného strádání stala předčasně zestárlá, fyzicky i psychicky zničená bytost, neschopná odpoutat svou pozornost od prožívané bolesti. Díky množství dochované korespondence Boženy Němcové a jejímu časovému rozpětí můžeme sledovat, jak se spolu s proměnou fyzické osoby autorky proměňuje také podoba dopisů. V této práci popíšeme, kdy a z jakých důvodů došlo ke zlomovým okamžikům v tvorbě Němcové, jak se tíha jejího života projevila na díle obecně a zvláště na korespondenci, a zaměříme se na konkrétní projevy této proměny v dopisech.

Pomocí analýzy konkrétních listů se pokusíme ukázat, jak se v pozdní korespondenci Boženy Němcové mění autorský styl, jak jsou zanedbávány formální

náležitosti dopisů, jak se mění po stránce tematické, ale i jazykové, až se postupně (v posledních listech napsaných na samém sklonku života) rozpadá celý princip korespondování. Při analýze dopisů budeme vždy vycházet ze znění uveřejněného v posledním dostupném vydání, tedy ve čtyřech svazcích Korespondence edičně zpracovaných autorským kolektivem pod vedením Jaroslavy Janáčkové v letech 2003–2007. Pro usnadnění orientace je u každé přímé citace uvedeno číslo dopisu, z něhož je ukázka čerpána, které odpovídá číslování zavedenému editory uvedeného vydání. Použití jednotného číslování vázaného na konkrétní ediční sestavení se jeví jako výhodnější než uvádění datace, neboť u některých dopisů není datum vzniku vůbec známé, jiné listy se editoři pokusili datovat na základě informací uvedených přímo v korespondenci nebo na základě dalších pramenů, přičemž závěry jednotlivých editorů v minulosti se navzájem liší. Spolehlivě přiřadit datum není možné také vzhledem k zařazení neodeslaných či nedokončených konceptů nebo fragmentů a také dopisů z nejrůznějších příčin nedoručených.

2. Zájem o korespondenci Boženy Němcové

Již od devadesátých let 20. století jsme v českém literárním prostředí svědky zvýšeného zájmu o autentický typ literatury (můžeme se také setkat s označením ego-dokumenty¹), zahrnující soukromou korespondenci, deníky a memoárové texty českých spisovatelů. Za všechny autory, jejichž korespondence byla v nedávné době vydána, jmenujme alespoň tak významné osobnosti, jakými jsou Karel Čapek, Otokar Březina nebo František Halas. Zvláštní pozornosti se pak dostalo dopisům Boženy Němcové – nejprve v roce 1995 vyšel výbor Jaroslavy Janáčkové a Zdeňky Novákové *Lamentace*, o dva roky později vydala Susanna Roth tři fragmenty dopisu těžce nemocné Němcové Vojtěchu Náprstkovi pod názvem *Durch diese Nacht sehe ich keinen einzigen Stern* a nakonec v letech 2003–2007 vyšel čtyřsvazkový komplet dochované přijaté i odeslané korespondence, redigovaný opět Jaroslavou Janáčkovou, v současné době patrně největší znalkyní Boženy Němcové a jejího díla.

Zájem o korespondenci Boženy Němcové však není záležitostí posledních dvaceti let, nepřichází až se zmíněnou vlnou obliby autentické literatury v 90. letech, pokusy zveřejnit alespoň část z jejího listáře se objevují prakticky už od autorčiny smrti. Již v roce 1862 otiskl Jan Erazim Sojka čtyři z jejích dopisů neznámému adresátovi. Od té doby vyšel tiskem nespočet větších či menších souborů z dochované korespondence, a to jak odeslané, tak i přijaté. Mezi nejznámější a zároveň nejúplnější vydání patří výbory vydané Marií Gebauerovou, Miloslavem Novotným a nejnověji pak již zmíněný čtyřsvazkový komplet připravený Jaroslavou Janáčkovou, natolik čtenářsky úspěšný, že nedostatečný dvoutisícový náklad prvních tří svazků byl vyprodán ještě před vydáním závěrečného čtvrtého souboru, a tak musely přijít na řadu dotisky.

Postavení korespondence Boženy Němcové mezi vydanými dopisy jiných autorů je do jisté míry výjimečné – žádný jiný autor nepřitahuje svými autentickými listy kromě čtenářů a badatelů také tolik tvůrčího úsilí, jako právě tato epistolografka. Nejznámějšími díly inspirovanými četbou její korespondence jsou textová koláž Jiřího Koláře *Máš v balíku* a báseň *Přicházeli staří mladí muži ženy ze stejné sbírky* (*Česká suita*), podobně jako sbírka *Naše paní Božena Němcová* od Františka Halase. Ze současných autorů pak dopisy slavné autorky inspirovaly Miloše Urbana, který

¹ Např. u Van Leeuwen-Turnovcové, 2004.

jim vzdal hold celou kapitolou nazvanou *Moje žena Barbora Němcova* ve své postmoderní mystifikaci *Poslední tečka za rukopisy*. Z oblasti dramatu je známá divadelní inscenace Františka Pavlíčka *Dávno, dávno již tomu aneb zpráva o pohřbívání v Čechách*, využívající citace celých pasáží z dochovaných listů, napsaná pro bytové divadlo Vlasty Chramostové. Dokumentaristka Olga Sommerová využila soukromé dopisy naší nejslavnější spisovatelky ve svém dokumentu *Nesmrtelná hvězda Božena Němcová*, v němž dává prostor také několika osobnostem české literatury, které vyslovují svůj názor na její osobnost i literární odkaz. Nejnověji se dopisy Boženy Němcové staly inspirací pro německé filmové drama *A tou nocí nevidím ani jedinou hvězdu* v režii Dagmar Knöpfel, která ve svém zpracování vychází z nikdy neodeslaného trojfragmentu dopisu Vojtěchu Náprstkovi psaném umírající autorkou v Litomyšli.

2.1. Důvody a motivace k četbě korespondence (nejen) Boženy Němcové

Položíme-li si otázku, proč jsou výběry z dochované korespondence známých spisovatelů tak čtenářsky oblíbené, dojdeme hned k několika důvodům. Jednou z možných příčin je přirozeně obyčejná lidská zvědavost, touha takřkajíc „nahlédnout pod pokličku“. Zuzana Kos dokonce hovoří o popularitě korespondence Boženy Němcové v posledních letech v souvislosti s popularizací reality show: „Dopisy Boženy Němcové lákají více čtenářů než její povídky právě proto, že daly šanci veřejnosti nahlédnout do intimity národní ikony. Přestože jsou literárněhistorickým materiálem pro odborníky, pro běžné čtenáře nebudou zajímavé kvůli svým literárním hodnotám, ale kvůli pikantnostem ze života nejvýznamnější české spisovatelky.“² Motivací čtenáře soukromých dopisů tedy může být zájem rozrušit v průběhu doby vytvořený institucionální obraz autora. S obecným povědomím o veřejně známé osobě úzce souvisí problém schematizace, zestručnění – jde-li o osobnost zařazenou do osnov školní výuky, podléhají informace o ní a o jejím životě zjednodušující selekci. Ta nemusí nutně souviset jen s ideologiemi nebo dobovým názorem; výběr informací, které se obvykle o dané osobě uvádějí, může být přirozeně ovlivněn nespočtem faktorů. V případě Boženy Němcové zmapoval její institucionálně zjednodušený obraz detailně Petr A. Bílek ve svém článku *Obraz*

² Kos, 2008, s. 238.

Boženy Němcové – pár poznámek k jeho emblematické redukci³, v němž popsal celkem 12 základních tezí (zjednodušeně řečeno 12 narativních jader doplňovaných omezeným počtem katalyzátorů), jež jsou o Boženě Němcové obvykle uváděny jako základ obecného povědomí o její osobě. Uvědomíme-li si, že jsou nám autoři známých literárních děl překládáni opravdu tímto zjednodušujícím způsobem, můžeme snadno pochopit touhu čtenáře proniknout k subjektu fyzického autora hlouběji. Korespondence může v takovém případě posloužit jako prostředek k demytizaci. Jaroslava Janáčková označuje tento způsob přístupu ke korespondenci Boženy Němcové jako čtení „textů o Boženě Němcové“.

Další z příčin zvýšeného zájmu o korespondenci v poslední době je jistě postavení samotného žánru dopisu na konci 2. tisíciletí. V konkurenci elektronické a mobilní komunikace začíná obyčejný list působit téměř už jako archiválie spojená výhradně s minulostí. Velmi výstižně popsal postavení korespondence v moderní společnosti Josef Hrabák ve své stati O umění epistolárním⁴. Může to být buď samotný přívlástek starobylosti, nebo snad úcta k formě, která s sebou oproti bezprostřední elektronické komunikaci nese větší nárok na stylizaci a připravenost, co láká dnešního čtenáře na četbě dochované korespondence. Byť se to může zdát na první pohled přehnané, ve světě elektronické komunikace, která v dnešní době nad klasickou písemnou formou dopisování jistě převažuje, mohou dopisy působit jako něco méně obvyklého, výlučného, a tedy zajímavého.

S lidskou zvědavostí souvisí také jiný důvod, který může čtenáře k zájmu o korespondenci nějakého spisovatele motivovat – zájem seznámit se s úplným písemným odkazem literáta, který se z jeho pera dochoval, nevyjímaje tak vedle literárních děl ani texty ryze soukromé, určené původně třeba jen pro jediného adresáta. I tyto písemnosti jsou nedílnou součástí autorova odkazu, Jaroslava Janáčková je tedy v kontrastu s předchozím přístupem označuje jako „texty Boženy Němcové“. Bedřich Václavek, autor zřejmě prvních ucelených dějin české epistolografie⁵, poukazuje na fakt, že korespondence známého autora může být mnohdy pro současného čtenáře mnohem přitažlivější, než jeho samotné literární dílo: „Není proto divu, že, kdežto veřejné literární projevy některých osobností z naší minulosti jsou nám dnes již dosti vzdálené, jejich listy k nám dosud mluví řečí

³ Bílek, 2006.

⁴ Hrabák, 1983, zejména str. 83–84.

⁵ Václavek, 1949.

nejživější.“⁶ Ještě před Václavkem dokázal korespondenci ve srovnání s ostatními texty Němcové vyzdvihnout Jakobson: „Málokdo by se nyní dovedl nadchnout pro Pohorskou vesnici, kdežto intimní dopisy Boženy Němcové jsou nám geniálním básnickým dílem.“⁷ Jakobson byl zastáncem myšlenky rovnocennosti mezi tzv. literární a neliterární částí autorova odkazu.

Vedle již nastíněných obecných důvodů podmiňujících zájem o četbu korespondence známých spisovatelů nacházíme v případě Boženy Němcové ještě jeden důležitý aspekt, a to čistě estetický. Dopisy Boženy Němcové byly už za jejího života vysoce ceněny pro autorčin vytříbený styl a jazykovou obratnost. Důkazem jsou dokonce i projevy obdivu samotných účastníků korespondence, zejména manželů Čelakovských a přítelkyň Johany a Žofie Rottových. Mladší ze sester skládá své přítelkyni v dopise do Balašových Ďarmot poklonu nad jejím vytříbeným uměním psát listy: „Ty jsi, má drahá Boženo, básníkem, malířem, filologem, národopiscem i botanikem, vše najednou. (...) Tvůj popis je tak živý, že vidím před sebou ty krajiny slovenské s jejich zvláštním rázem.“ (138) Sestry Rottovy se před svou přítelkyní netajily, že její dopisy předčítají celé své rodině: „Tvůj pěkný popis nás všech interese velmi vzbuzoval. Četla jsem jej večer také rodičům nahlas. Otec napnutě poslouchal, když jsem mezi čtením od času k času oči k němu pozdvihla, co as tomu říká, tu jsem ho vždy viděla v nezměněném postavení a s tím podivným vlídným jaksí pohnutým úsměchem stereotypným, který jsem zpozorovala jen u starších a velmi dobrých lidí. (...) Matka též pilně poslouchala, velmi si libovala, že tak všeho si dobře všímáš, to že nedovede každý!“ (138) Jiné dopisy zase naznačují, že kvalita osobního epistolárního stylu Boženy Němcové byla mezi pražskou společností natolik vyhlášená, že se k předčítání jejích dopisů scházelo více osob, nejen členové rodiny Rottových. Nejen obliba jejích dopisů v řadách přímých účastníků korespondence, ale také neutuchající zájem o listy Boženy Němcové po její smrti a četné obdivné výroky literárních historiků a vědců dokládají skutečnost, že je Božena Němcová právem pokládána za vynikající epistolografku. Arne Novák např. označil Boženu Němcovou za „mistryni listovního slohu“⁸, výjimečné postavení

⁶ Václavek, 1949, s. 7.

⁷ Jakobson, 1995, s. 26.

⁸ Jeřábek, 1997, s. 164.

jejích listů přiznává také Bedřich Václavek, jenž jí vyčleňuje samostatnou kapitolu ve své obsáhlé práci⁹ věnované českým dějinám dopisování.

Neopomenutelnou motivací k četbě korespondence známých literátů je samozřejmě informační hodnota dopisů. Listy mohou podat nenahraditelné svědectví o obrazu doby, v níž vznikly, o lidech, jichž se dotýkají (ať už jde o subjekt adresáta, pisatele nebo o třetí osobu) nebo také o postojích a názorech zúčastněných osob. Vzájemné dopisování literárně aktivních osob navíc podává nenahraditelné svědectví o vzniku, publikování a dobovém přijetí a ohlasu literárních děl. Podíváme-li se zpět, pak musíme nutně konstatovat, že korespondence (nejen Němcové) byla v minulosti využívána častěji jako dokument, sloužící jako pramen k doložení některých faktografických a reálných informací týkajících se života, tvorby, názorů a postojů svého tvůrce, upozaděný za jinými složkami vlastního autorova díla a ve srovnání s nimi jasně zlehčovaný a přehlížený. Takto se ke korespondenci Boženy Němcové stavěli mj. dva její významní životopisci – Václav Tille a Mojmír Otruba. Epistolografický odkaz této významné spisovatelky do jisté míry přehlíželi také např. Jan Mukařovský či Felix Vodička. Naopak čistě estetické hledisko při hodnocení korespondence (a celého jejího díla) uplatnil Arne Novák, jenž dokonce vytykal odbornému studiu Boženy Němcové, že „v poslední době soustředilo na sebe větší pozornost její lidství než její umělectví“¹⁰. Na konci 20. století a v posledních letech se dá mluvit o vyváženém stavu, kdy se korespondenci dostává pozornosti rovnoměrně i jako historickému dokumentu, i jako literárnímu dílu s estetickými kvalitami, srov. zejména dvě významné práce – Božena Němcová: Příběhy – situace – obrazy¹¹ a Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové¹².

2.2. Jedinečnost každodennosti

Někdo by jistě mohl namítnout, že vzhledem k poměrně velkému množství zachované korespondence nejrůznějších známých postav národního obrození i celého 19. století nemůže listář jediné autorky působit jako něco výjimečného, a tudíž hodného tak velké pozornosti, jaké se dopisům Boženy Němcové ve srovnání s listáři ostatních autorů nepochybně dostává. Vždyť výčet osobností českého kulturního

⁹ Václavek, 1949, s. 320–340.

¹⁰ Jeřábek, 1997, s. 163.

¹¹ Janáčková, 2007.

¹² Janáčková et al, 2001.

prostředí předminulého století (abychom mohli hovořit o srovnatelné době vzniku), jejichž soukromá korespondence se zachovala a upoutala v minulosti zájem editorů a vydavatelů, by byl jistě dlouhý, zahrnoval by např. univerzitní vzdělance, jakými byli Josef Dobrovský či František Ladislav Čelakovský, literáty či novináře, jejichž seznam by byl obzvláště rozsáhlý, i další významné osobnosti veřejného života. Z osob, s nimiž byla v kontaktu sama Němcová, udržovali rozsáhlé korespondenční styky např. Karel Jaromír Erben, Karel Havlíček nebo sestry Rottovy.

Z čeho tedy tak velký zájem o dopisy psané Boženou Němcovou vychází? Kde hledat příčiny jejich popularity, v čem spočívá jejich exkluzivita? Pro nalezení hledané odpovědi srovnajme korespondenci Boženy Němcové s listářem pokud možno nejvíce srovnatelným. Takovým se zdá být soubor dochovaných soukromých dopisů její přítelkyně Johany Rottové, provdané Mužákové. Je to osoba stejného pohlaví, taktéž literárně činná a v českém kulturním prostředí známá, navíc přibližně stejně stará. Pokud jde o komunikační strategie a prostředky stylizace a autostylizace, byla tato literátka, známá pod pseudonymem Karolina Světlá, jistě stejně obratná v jejich používání, jako její známější přítelkyně. Jde-li o nádech pikantnosti, který soukromý život Němcové jistě má (ve všeobecném povědomí je do jisté míry rozšířena její pověst jako nevěrné ženy, či dokonce nymfomanky¹³), může jí Světlá směle konkurovat i v tomto aspektu, ne-li ji dokonce předčít, neboť adresátem její milostné korespondence byl muž v dnešní době nesrovnatelně známější než kterýkoliv z milenců Němcové, básník a novinář Jan Neruda, šlo tedy nejen o lásku zakázanou (Johana byla v době vzájemného milostného vzplanutí již vdaná žena), ale navíc mezi dvěma velmi známými osobnostmi.

V čem se však dopisům Němcové nemohou listy Světlé ani žádného jiného současníka rovnat, je hloubka a detailnost jejich zachycení nejvděnějších věcí každodenního života. Jak konstatuje Jurij M. Lotman: „Nikdo totiž nepopisuje to, co stále existuje, co vždy bývá.“¹⁴ Věci každodenního života jsou tak běžné, tak nezajímavé, že není nikdo, kdo by jim věnoval čas nebo svou pozornost. V tomto ohledu je korespondence Boženy Němcové naprostým unikátem. Dochovaná autentická znění jejich dopisů, které byly součástí reálné písemné komunikace v 19. století, podávají naprosto jedinečným způsobem svědectví o životě lidí, jichž se dotýkaly. Svým rozsahem, podrobností popisovaných skutečností z každodenního,

¹³ Srov. např. články Nymfomanky české literatury 1. a 2. (Bittnerová, 2006).

¹⁴ Lotman, 1991.

zejména rodinného života a jejich rozmanitostí je soubor listů Boženy Němcové nenahraditelný – je to způsobeno mj. ve své době neobvyklým odloučením členů nejužší rodiny. Její vnímavost k detailům všedního života byla typická i pro její literární dílo a bývá často vyzdvihována literárními vědci jako jeden z nejcharakterističtějších rysů její tvůrčí povahy: „Teprve Boženou Němcovou pronikla v plné síle do české literatury všednost denního života, teprve její zásluhou se stala důležitou pro poznání a pochopení člověka a světa, teprve ona ji dovedla učinit poetickou.“¹⁵ Smysl pro detail a soustředění na nejběžnější věci každodenního života si Němcová tříbila zejména při svých studijních cestách po Slovensku, kde si všímala jevů, které by místnímu člověku nikdy nemohly připadat zajímavými.

V ještě větší míře však mohla svou schopnost pro detail uplatnit právě v korespondenci, která vzhledem k frekvenci vzájemných replik jednotlivých komunikantů z důvodu udržení kontaktu a tedy navození dojmu vzájemné blízkosti přímo vyžadovala soustředění na detail, jinak by při tak časté výměně dopisů někdy snad ani nebylo o čem psát. Největší prostor je každodenním věcem věnován přirozeně v dopisech členům nejužší rodiny, postupem let ale můžeme sledovat pronikání tohoto rysu i do dopisů určených cizím lidem. Povolání Josefa Němce jako úředníka finanční stráže a s tím spojená povinnost častého stěhování se při jeho přeřazení na jiný úřad a naproti tomu touha manželky zůstat v milované Praze plně přátel současně s mateřskou snahou dopřát dětem kvalitní vzdělání, kterého by se jim v jiných částech monarchie s největší pravděpodobností nedostalo, byly základními důvody, proč se manželé rozhodli pro dočasné odloučení, které bylo kompenzováno bohatou vzájemnou korespondencí. Později, když děti pomalu odrůstaly a dospívaly, začaly „vylétat“ z mateřského domu, nahradilo korespondování také vztah rodičů (zejména matky) s dětmi. Díky těmto četným odlukám způsobujícím dlouhodobé výpadky v osobní komunikaci plnily dopisy v rodině Němcových funkci kontaktní, nahrazovaly bezprostřední styky jednotlivých osob a zprostředkovávaly a udržovaly tak na dálku jejich vztahy. Odloučení manželů nebylo v polovině 19. století běžné, a tak jsou psaní mezi ženou a mužem v takto velkém rozsahu něčím ojedinělým, unikátním. Manželé, přestože (nebo právě proto, že) dočasně nesdíleli stejnou domácnost, pociťovali potřebu sdělovat si v dopisech veškeré záležitosti týkající se chodu domácnosti, výchovy a vzdělání dětí, ale i jiných mezi manželi

¹⁵ Vodička, 1998, s. 202.

samozřejmých témat. Jaroslava Janáčková o podílu „každodennosti“ na významu dochovaného listáře Boženy Němcové v rozhovoru¹⁶ pro víkendovou přílohu Hospodářských novin poznamenala: „Byla to složitá rodina, měla složitý život a v korespondenci se o tom dozvídáme. Zdaleka ne všechno, ale podstatnější svědectví o české rodině v polovině 19. století nemáme.“ V dopisech manželovi a dětem jsou kvůli dlouhodobému odloučení (v době pobytu Josefa Němce v Balašových Ďarmotech, Karla Němce v Zaháni nebo později Jaroslava Němce v Mnichově) řešena témata každodenního života, o nichž si jinak osoby blízké žijící společně neměly důvod dopisovat – proto pro další generace nezanechaly jedinečné svědectví o chodu běžné domácnosti, což se Boženě Němcové nevědomky povedlo.

Velký prostor je v korespondenci všech členů rodiny věnován problematice aktuálních cen za nejrůznější zboží v odlišných částech země a jejich vývoji. Oba manželé i jejich děti se navzájem podrobně informují o cenách základních potravin, oblečení, nákladech na ubytování a služby s ním spojené, cenách za listovní služby, různé druhy přepravy i o jiných věcech. Motivací pro sdělování tohoto druhu informací je přirozená potřeba ze strany toho, jenž odcestoval do dosud nepoznaného kraje, podat nejbližším příbuzným zprávu o neznámém prostředí a srovnat ho s prostředím domácím, naznačit, jaké panují v tamním kraji poměry. Už samotný průběh cesty do dalekého kraje skýtal dobrý námět pro psaní ostatním členům rodiny, kteří zůstali doma: „Já přijel docela dobře do Sagan. V Bodenbachu jsem poprosil toho ouředníka, a ani se mně do kufru nekouk. V Drážďanech jsem musel od 2 ½ až do 3 ½ čekat; od převzení kufru jsem dal 6 sbgr. a zaplatil jsem si dráhu až do Görlitze: 1 Rth 12 sbgr. V Görlitze jsem byl v 7 hodin a zas jsem zaplatil dráhu až do Hansdorfu – 25 sgr. V 8 ½ jsem jel dál. V Hansdorfu jsem byl v 10 hodin a čekal jsem v restauraci – poněvadž tam ta hospoda u Hansdorfu již není – až do 1 ½: 6 sgr., až jsem konečně přijel ve 2 hodiny do Sagan. Tu jsem zas musel čekat až do 4 hodin, až bylo světlo: 3 sbgr. Ostatně jsem po cestě velmi málo utratil; pil jsem dvakrát kávu a sklenici vody a piva. –“ (265) Jak je patrné z uvedené ukázky, v dopisech tak vznikaly celé podrobné itineráře z jednotlivých cest, díky nimž si dnes i z takového časového odstupu můžeme udělat celkem podrobnou představu o tom, jak se v polovině 19. století cestovalo.

¹⁶ Macháček, 2005.

S rozvíjející se finanční krizí rodiny pozorujeme v korespondenci také jinou silnou motivaci pro detailní informování o výdajích jednotlivých osob, ať už běžných, nebo mimořádných, srov. např. ukázkou z dopisu (č. 194) Josefa Němce z Balašových Ďarmot své manželce do Prahy: „Posílám ti zde 40 frk. Chtěl jsem ti poslat 50 f., ale co zas se nestalo, odtáhli mně Personalerwerbsteuer 1 f., Grundentlastung 10 x., Landeserfordernisse 4 x., Diensttaxe 3 f. 31 ¼ x., dohromady 4 f. 45 x., tak skoro za dva měsíce 10 f. – to je náramně [c]itedlný.“ nebo z jednoho z dalších dopisů (204): „Mně taky ještě tenhle měsíc skoro 4 f. stř. odtáhli a dostal jsem jenom 40 f., z toho ti polovičku posílám, 20 f. Z toho dám za oběd 7 f., za kvartýr 5 f., za prádlo as 2 f., na večeri a snídání mně zbyde 6 f., to si pak mohu málo výskat.“ Z podobných výčtů Josefa Němce lze usuzovat na potřebu poukázat na vlastní šetrnost a rozvážnost při nakládání s penězi, obhájit před manželkou výši osobních výdajů a vyvolat v ní lítost a soucit, spojený navíc se snahou přimět ji k vlastnímu uskromnění a k pochopení snížené finanční pomoci od něj. Němec si byl vědom své role živitele rodiny a cítil tak nutnost ospravedlnit před manželkou, proč jsou jeho výdaje tak vysoké, jak jsou, proč nemohou být menší, a přimět ji tak, aby se o obstarání peněz také přičinila. Odlišně přitom působí stejné pasáže v dopisech syna Jaroslava matce z Mnichova, kam odjel za vzděláním. Z jeho dopisů číší obrovská láska vůči matce, převládá v nich tón permanentního ujišťování, že její špatnou finanční situaci chápe a soucítí s ní, a zejména je patrná snaha ukázat se v očích adresátky jako samostatný, dospělý muž, který je schopen se v tak tíživé situaci maximálně uskromnit a ulehčit tím již tak dluhy zatížené matce. Teprve s postupem času v situaci největší hmotné nouze, která Jaroslava Němce přivádí téměř k zebření a k následnému vyhoštění z města pro tento způsob života, jenž byl uctivými zástupci města považován za nevhodný, se nejmladší syn uchyluje k využívání výčtů svých nezbytných nákladů k přesvědčení adresátky, aby mu zaslala více finančních prostředků: „Zaplatím, co musím, a co mně zbyde, k tomu mám celý měsíc živ být a učit se dřevořezbě (15 f. měsíčně). Píšu ti vše, co jsem platit musel: Zbytek činže za minulý měsíc, svíčky, prádlo, pošta – 5 f. 30. Boty – 4 f. 48 kr. Potřeby všechny, takže již víc nic mně není třeba na obrazy – 5 f. 30 kr. Jeden oběd dlužen – 15 kr. Zastavárna – 1 f. 12 kr. Mému spolužákovi – 1 f. Kravátel – 15 kr. Zbývají všelijaké maličkosti, potom strava za ty dny; spočítej si to, a shledáš, co mně zbývá. – Můžeš si myslet, že jsem nic nevydal zbytečného, na každý krejcar jsem se rozmýšlel ho vydat, zdali nevyhnutelná potřeba to je.“ I v takové chvíli obvykle nezapomíná milující syn ujišťovat matku o nezbytnosti

svého jednání kvůli naléhavosti krajní situace. Finanční nouze přiměla také samotnou Němcovou, aby svým dětem v dopisech radila, aby se pokusili psaním o svých výdajích přesvědčit otce nebo své stálé mecenáše k podpoře: „A konečně mohl by si ho prosit, když by Ti odpověděl, aby Ti přispěl na cestu, ale dříve mu psát a spolu také něco o výlohách Tvých, a můžeš-li vystačit s platem.“ (607)

Mimo rodinu píše Božena Němcová o finančních věcech zejména lidem, od nichž dostává nebo očekává nějakou podporu, jasným záměrem je v takových případech potřeba informovat mecenáše o nutných výdajích, které musí spisovatelka uspokojovat, a také o stavu svých příjmů. Např. v dopise Aloisi Vojtěchu Šemberovi (200) sděluje: „Nevím ale, jak by se to p. Hölzelovi líbilo, neboť by mi musil dávat ovšem alespoň 8 f. honorár, kdežto za ty řemeslnické bezdušné překlady snad ani 5 f. nedá.¹⁷ (...) Náš Pospíšil, to je take pěkný kunt – z vlastenecké a čiré šlechtnosti vydává nyní moje báchorky; na archu mi ale utrhl 1 f., tedy jen 5 f. – pak si strhl 30 f. dluh za knihy, které jsem vybrala (největší příčina, že ten dluh tak narostl, bylo to, že jsem ty knihy rozdávala mezi sedláky okolo Domažlic, abych jim udělala chuť k čtení).“ Zcela explicitně se tu před svým podporovatelem snaží vyzdvihnout vlastní šlechtnost jako hlavní příčinu svého vysokého dluhu u vydavatele a získat tak u adresáta porozumění a další hmotnou podporu.

Korespondence členů rodiny Němcových je vzhledem k jejich pobytu v zahraničí také zajímavým svědectvím o tehdejší měnové politice a převodním vztahům mezi rakouskou měnou a cizími platidly. Tak například ve vzájemných dopisech Karla a Boženy Němcových jsou peněžité částky téměř vždy uváděny (pro lepší porozumění adresáta) v obou měnách, pruské i rakouské, např. v dopise č. 281: „Máme tu teď třešně, nejlacinější pěkný na 2 sb. (6 kr.) a špatný za 6 drajer (4 kr.) kvart (žejdlík), ryvíz, angrešt, borůvky.“ Výjimečně se setkáváme dokonce i s uvedením vztahu mezi třemi různými měnami: „Mám tejdně 2 ½ tolaru; – 1 ½ spotřebuju pro sebe, – 1 tor. mně tedy zbyde na šaty, když je toho potřeba (měsíčně 11 toralů, pouze v unoru 10 – 1 Th = 1 fl. 45 m. = 17 fl.).“ (287) Na jiném místě zase matka svého syna informuje o zavedení nové rakouské měny. Z dopisů Jaroslava Němce z doby jeho pobytu v Mnichově se zase získáváme přehled o směnárenských poplatcích.

¹⁷ Informací o autorských honorářích a odměnách za literární práci nacházíme v korespondenci více. Srov. například dopis Josefu Němci ze 16. února 1857 (333). Dozvídáme se dokonce, za jakou částku se prodávala některá díla Němcové – viz dopis 288.

Kromě informací týkajících se finančních záležitostí si členové rodiny sdělují i mnoho jiných podrobností týkajících se místa svého pobytu – popisují tamní počasí a podnebí, úrodu, zvyky místních lidí, trendy v oblékání apod. Někdy jsou takové popisy dokonce nečekaně dlouhé a podrobné, zvláště je-li pisatelkou sama Němcová: „Úroda nebyla v tomto okolí celkem tak dobrá jako vloní, žito a pšenice utrpěly mokrem, ovoce húsenicemi dílem a dílem mrazmi, sadba též húsenkami trpěla, zvlášť kapusta, pak brouci na ni přišli, chrobáky – v celém údolí špatná, brambory nehníjou, ale všude naříkají na pajedi, takové velké bílé červy – ti sežerou brambory, že z ní nezůstane [než] lupínek, a pod některým kříčkem sedí i dva tři.“ (243) Časté cestování a strach o blízké osoby občas proměňují dopisy v cestovní itineráře, detailně popisující každý úsek vykonané cesty včetně všech zastávek, druhu použitých dopravních prostředků, cenách za přepravu nebo dobách trvání jednotlivých cest.

Tu a tam se v dopise objeví i nějaká ojedinělá zajímavost, nečekaný detail apod., který nám umožňuje vytvořit si přesnější představu o životě, na jaký byli lidé v 19. století zvyklí. Božena Němcová například udává přesnou teplotu vody, v jaké se lidé obvykle koupali, v porovnání s teplotou vody, v jaké byla schopna se koupat a otužovat sama autorka¹⁸. Detailní, jakoby kronikářské záznamy bývají někdy začleněny do vyprávěcích pasáží, kde čtenáře jejich faktografická přesnost překvapí. Například v dopise Vojtěchu Náprstkovi pisatelka líčí svůj pobyt v Bydžově a při líčení jednoho z výletů do okolí náhle zařadí až zpravodajsky precizní informaci o práci místních nádeníků, na kterou opět plynule navazuje líčení tamní krajiny: „Muži dostávají od kopání 50 kr. r. č., ženské od 22 až do 30 kr. r. č., děti od 15 do 20 kr. r. č., ovšem beze stravy. [Prac]uje se od 6té do 6té, mimo hodinu polední. – Úrodnou [tu ro]vinu protéká Cidlina, o níž platí přísloví ‚Tichá voda, ale břehy bere‘; ...“ (550) Z dopisů rodiny Němcových se také dozvídáme, jakým způsobem si lidé v 19. století sdělovali informace o mírách a délkách, když neměli k dispozici krejčovský nebo jiný metr – posílali si poštou různě označené provázky a nitky, které znamenaly požadované délky.

¹⁸ Dopis č. 243.

3. Postavení korespondence v literárním odkazu Boženy Němcové

Božena Němcová je autorkou několika desítek děl – pohádek, povídek, básní, cestopisných črt a jiných prozaických či básnických žánrů. Neopomenutelnou součástí jejího odkazu však tvoří také korespondence, kterou v dosud nejrozsáhlejším souboru uveřejnila Jaroslava Janáčková – ve čtyřech svazcích vydaných letech 2003–2007 otiskla cca 350 dopisů, vzkazů, přípisků, pozdravů, proseb apod. z let 1844–1861, které jsou podle dostupných informací pouhým zlomkem původního rozsahu epistolární tvorby Němcové (vedle dopisů odeslaných obsahuje toto vydání i listy Němcovou přijaté, obojí bez ohledu na to, zda byly skutečně doručeny adresátovi, či nikoliv). Podle zmínek v samotných dopisech i podle pozdějších vzpomínek účastníků vzájemné korespondence byly větší či menší soubory listů vědomě zlikvidovány ještě za života autorky (zejména ze strachu před policejní prohlídkou v roce 1848, v době vyšetřování Josefa Němce během jeho suspendace z úřadu finanční stráže a také v posledních týdnech vlastního života), některé texty pak byly zničeny – jako příklady uveďme vzájemnou korespondenci s Václavem Bolemírem Nebeským, Vilémem Dušanem Lamblem nebo Františkem Matoušem Klácelem – nebo ztraceny po smrti autorky. Sama Němcová v některých případech své přátele či příbuzné v dopisech nabádala, aby je po přečtení spálili: „Prosím Vás, spalte všechny ty listy, v nichž je všelicos, co není pro každého, jako tento, nyní tloustnete, mohl by Vás však šlak trefit, a co by potom říkali Vaším korespondencím.“ (336) V některých případech se z nějakého důvodu dochovala pouze korespondence jednostranná, odpovědi druhého z komunikantů nejsou k dispozici (takto např. známe dopisy Veronice Vrbíkové, „sestře“ Němcové z Českomoravského bratrstva, či Gustavu Kazimíru Zechenterovi nebo Janu Karlu Rojkovi, ale nevíme nic o jejich dopisech Němcové; z opačného pólu pak máme k dispozici korespondenci Honoraty Zapové nebo Marie Borové, ale nikoliv odpovědi Boženy Němcové). Novodobější editoři včetně Janáčkové proto musejí nadále vycházet z již dříve otištěných znění bez možnosti ověřit jejich autenticitu. Už ze samotného rozsahu dochovaného listáře je patrné, že korespondence Boženy Němcové tvoří zcela nepřehlédnutelnou součást její písemné tvorby, pokud tedy jde o hledisko čistě kvantitativní. Arne Novák dokonce odhaduje, že listy „zachovány a publikovány úplně, sotva by zabraly menší počet

svazků než vlastní díla v užším smyslu¹⁹. V dopise Vojtěchu Náprstkovi (657), psaném nedlouho před svou smrtí, Němcová zničení některých dopisů lituje: „Potom jsem si vyhledala ze stolku psacího, z prádelníku a potom v bedničce složené a za kufrem Jaroušovým uschované dopisy, které jsem si potom zase po těch 60 dopisech, které jsem v Neumarku spálila – ten večer, než jsem jela přestrojená za selku do Prahy v r. 1848. Věděla jsem, že přijedou druhou noc kyrysníci do Neumarku a že budou u nás prohledávat a také dopisy hledat, tedy jsem je spálila – ale je mně jích doposud líto – s sebou jsem je ovšem nemohla vzít, protože mě v Košířích, kudy jsme do Prahy po lodi jeli, také prohledávali. Ale napadlo mně potom, že jsem je mohla uschovat u domácí paní ve sklepě – bylo už ale. Nejlítěji je mně dopisů Havlíčkových. – Od té doby mám zase hezkou sbírku dopisů.“ Z uvedené ukázky i některých dalších poznámek v citovaném dopise poznáváme, jaký vztah Božena Němcová k soukromým dopisům měla. Ctila je, uchovávala jako nejcennější poklad a i v době největších starostí na ně nezapomínala a pečlivě je ochraňovala.

Své oprávněné místo v odkazu Němcové však korespondence zaujímá i z hlediska kvalitativního – řada literárních vědců považuje její zálibu v psaní dopisů za určitou její formu průpravy pro psaní beletristických děl²⁰. Sama Němcová pravděpodobně neviděla hranici mezi dopisem a literární fikcí tak ostře, jak ji vnímáme dnes – svědčí o tom mj. fakt, že své rané texty, známé dnes jako *Obrazy z okolí domažlického*, zveřejňovala pod názvem *Z přátelských dopisů Boženy Němcové*.²¹ Žánr dopisu také několikrát využila i rámci svých beletristických děl²², zejména v počátcích své tvorby. Literárních a estetických kvalit korespondence Němcové si všimla už literární historička Marie Gebauerová, která poukazuje na beletrizující povahu jejích dopisů a na vysokou míru jejich stylizace. Že patří korespondenci v odkazu Boženy Němcové výsadní postavení, jednoznačně doložila švýcarská překladatelka, literární teoretička a kritička Susanna Roth, jež v letech 1987–1991 uspořádala anketu mezi českými spisovateli, která měla zjistit jejich vztah k Boženě Němcové a jejímu dílu. Přestože anketa byla koncipována jako součást sborníku věnovaného Babičce a byla tudíž na toto stěžejní dílo zaměřena, přinesl

¹⁹ Novák, 1940, s. 182.

²⁰ Srov. Šmahelová, 1995, s. 93.

²¹ Podrobněji o postavení dopisu v epické fikci Boženy Němcové viz stejnojmenný příspěvek Jaroslavy Janáčkové ve sborníku *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové* (Janáčková a kol., 2001, s. 165–175).

²² K tomu podrobněji viz příspěvek Jaroslavy Janáčkové *Dopis v epické fikci Boženy Němcové* (Janáčková, 2001, s. 165–175).

výsledek jedné ze tří předložených otázek překvapivý výsledek – mezi třemi nejlépe ceněnými texty Boženy Němcové se objevila korespondence (vedle Babičky a pohádek). Z celkem 49 dotázaných autorů ji zmínilo 15 respondentů, přičemž drtivá většina z nich ji pokládá za vrchol celé spisovatelčiny tvorby. Jindřich Chaloupecký, Bohumila Grögerová a Karol Sidon korespondenci uvedli ve stručné a dále nerozvedené odpovědi k otázce „Čeho si ceníte na jejím (rozuměj Boženy Němcové) díle nejvíce?“, jiní autoři odpověděli obsáhleji: Josef Hiršal považuje korespondenci za zrcadlo autorčina jedinečného a strhujícího osudu, za svědectví o autorce a její době, podobně jako Lubomír Martínek konstatuje, že mu korespondence umožnila zkorrigovat jeho názor o Němcové. Bohumil Hrabal složil epistolografce Němcové poctu slovy Jiřího Koláře, jenž ji v 50. letech 20. století označil za prokletou básničku moderny. Sám Kolář v anketě obdivuje korespondenci jako důkaz nedostižné velikosti její autorky. Literární kvality dochovaných listů vyzdvihuje Eva Kantůrková, Milan Uhde je dokonce řadí mezi svá nejoblíbenější díla české literatury. Překvapivě intimní je mezi ostatními odpověď Edy Kriseové, jež se vyznává z pocitu, jako by některé z dopisů sama psala. Na opačný pól se mezi respondenty postavil Jan Trefulka, jenž se podle svých slov nepovažuje za příznivce módního studia korespondence umělců. Zcela ojedinelý pak zůstal názor Ludvíka Vaculíka, který dopisy považuje za nářky a klepy a pokládá si otázku, zda vůbec soukromou korespondenci spisovatelů uveřejňovat. Z výsledků zmíněné ankety vysvítá jeden nepopíratelný fakt – velikáni české literatury většinou (vezmeme-li za měřítko výše uvedenou anketu, pak nesouhlasný postoj vyjádřili pouze dva autoři ze 49, přičemž jejich stanovisko bylo založeno na nesouhlasu s uveřejňováním a čtením soukromé korespondence, nepopírali však její literární či jiné kvality) ani v nejmenším nepochybují o neotřesitelném postavení soukromé korespondence v literárním odkazu své tvůrkyně.

Ne vždy však byla korespondence (stejně jako jiné druhy tzv. autenticitní literatury) považována za hodnou pozornosti literární vědy. Teprve na sklonku 19. století se jí obecně začalo dostávat většího zájmu. Rozruch okolo listů Boženy Němcové se začal projevat až v souvislosti s vydáním jejích sebraných spisů, do nichž Marie Gebauerová poprvé zařadila také autorčinu korespondenci. V první polovině 20. století uznali oprávněnost postavení epistolografických textů v díle Němcové dvě významné osobnosti české literární vědy, František Xaver Šalda a Václav Černý. Oba byli zastánci jednoty autora a díla, proto považovali

korespondenci za stejně důležitou pro pochopení celého autorova díla jako ostatní jeho texty. Podobné stanovisko zaujal k postavení neliterární tvorby spisovatelů, tedy textů primárně neurčených ke zveřejnění a literárnímu fungování, Jan Mukařovský. Ve své stati Básník z roku 1941 poukazuje na neoddělitelnost vzájemného působení básníkovy života a jeho díla, „proto i spisy rázu neliterárního (např. paměti), ba dokonce pouhé písemnosti mohou být svým autorem básníkem pocíťovány jako součást tvorby“²³. V období po druhé světové válce nevěnovali literární vědci pozornost korespondenci Boženy Němcové téměř vůbec, stala se spíše inspirací pro vznik několika uměleckých počinů (viz úvodní část). Největší popularity však dosáhla až po roce 1989, kdy česká literatura zaznamenala vlnu enormního zájmu o nejrůznější podoby autentické literatury.

3.1. Krise konceptu idyly

Podle nejrůznějších dochovaných pramenů, ať už jsou to vzpomínky blízkých osob, soukromá korespondence, životopisy nebo jiné zdroje, byla Barbora Němcová silně emocionálně založeným člověkem. Jak sama přiznává, ráda se nechávala unášet svými sny a fantaziemi, k nimž často utíkala před nesrovnatelně složitější a problematičtější realitou: „Já musím psát; když jsem mnohdy mrzutostí nebo starostí sklíčená, jak sednu k psaní, zapomenou vše a žiju v jiném světě, ba někdy zapomněla bych na jídlo i na spaní, kdyby mi dali.“ (225) Ve svých literárních dílech se proto, povzbuzována svými přáteli, snažila vynikat právě v oblasti idyly, uměle příkrášeného světa. V souvislosti s Babičkou, svým nejúspěšnějším dílem, použila označení idyla sama autorka: „Dostaneš po poště Babičku, dva sešity zatím. ... Ráda se podívám, jakou mi Ty kritiku o té idyle pošleš.“ (225) Idyličnosti, snovosti a iluzornosti v díle Němcové si povšimli také významní kritici 20. století, F. X. Šalda²⁴ a Václav Černý²⁵. Jan Hron k idylickému způsobu psaní Boženy Němcové podotýká: „Ta nejlepší a pro čtenáře nejsilnější místa v Babičce – a ostatně ve všech ostatních pracích – totiž působí tak silně především proto, že jsou výsostně pravdivá. Pravdivá ne ve smyslu, že odpovídají historické skutečnosti, ale že postřehují něco podstatného z obecně lidské zkušenosti. Tvrdím podstatného a mám tím na mysli, že

²³ Mukařovský, 1971, s. 196.

²⁴ Ve své přednášce Básnický typ Boženy Němcové hovoří o jejím díle jako o výsledku toho, co si autorka vysnila a vytoužila, nikoliv co sama skutečně prožila.

²⁵ Šalda se ve své Knižce o Babičce přiklání k názoru, že „objektivně daná skutečnost je u Němcové nahrazována světem vysněným, kde lidské poměry a vztahy řídí láska“.

se Němcová snaží čtenáři zprostředkovat zkušenost ideální podoby světa. A její umění spočívá v tom, s jakou sugestivností, uměleckou přesvědčivostí a věrohodností umí tento ideální svět vykreslit.²⁶ Jaroslava Janáčková, znalkyně Boženy Němcové a jejího díla, uvažuje v souvislosti s Babičkou dokonce o vlivu utopického realismu, který byl v době jejího vzniku v Evropě moderní: „V hlubinách Babičky určitě tato inspirace je. ... Přinejmenším jsou to ideje českomoravského bratrstva.“

Svou víru v ideál měla Němcová společnou s autorkou, která jí byla vzorem – z nejrůznějších zdrojů, zejména z korespondence, víme, že Němcová byla horlivou čtenářkou a obdivovatelkou francouzské spisovatelky George Sand: „...věřím ti, že se Ti Sandová více a více líbí; i mým ideálem je ta žena. Lituju velice, že nemohu číst spisy její v originálu, a ona nejvíce by mi chuti dodávala učit se francouzské řeči.“ (148) George Sand byla pro Němcovou vzorem, inspirací, ale také jí byla jakousi životní paralelou, svými osudy si byly obě autorky velmi blízké.²⁷ Nadšení pro její dílo, ale i život sdílela Němcová s mnoha svými pražskými přáteli²⁸, mezi nimiž byla slavná Aurora předmětem častých rozhovorů. Lásky k této autorce Němcovou neopustila ani na sklonku jejího života, ještě v srpnu 1861 instruuje v dopise (633) svou dceru Theodoru, aby na knihy od její milované spisovatelky nezapomněla při balení matčiných věcí.

Kromě George Sand obdivovala Němcová také mladé německé romantiky (zejména Heinricha Heineho) a byla vášnivou čtenářkou Jeana Jacquesa Rousseaua. Nadšením pro tyto literární vzory zahořela mladá spisovatelka v době okolo revolučního roku 1848, tedy v době, kdy také sama zapáleně vstoupila do Českomoravského bratrstva, založeného Františkem Matoušem Klácelem. Ideou bratrstva bylo vytvoření spolku, který by sdružoval muže a ženy pod společnou myšlenkou solidarity a lásky. Klácel vyzval k založení bratrstva ve svém článku Na pováženou otištěném v brněnském Týdeníku dne 21. září 1848. Mimo jiné v něm píše: „Ne na víře plynné, na skále nádeje vystavme kostel, a kolem něho znovu založme ráj lásky. Ten strom života jest strom lásky, život jest láska, ten strom stál

²⁶ Hron, 2005.

²⁷ Podrobným srovnáním životních osudů, ale také paralelismu ve vlastní tvorbě a v inspiracích George Sand a Boženy Němcové se zabýval Josef Kopal ve své knižně vydané přednášce s názvem George Sand a Božena Němcová, proslouvené 25. května 1935 na slavnosti Společnosti Boženy Němcové v sále terreně valdštejnského paláce v Praze.

²⁸ Z přátel Boženy Němcové, kteří se o George Sand zajímali, jmenujme alespoň Žofii Rottovou, která později její díla sama překládala, její sestru Johanu, dále MUDr. Čejku, rodinného lékaře Němcových, který přeložil ukázkou z románu Consuela, či Josefa Václava Friče, jemuž Němcová pomáhala s překladem hry Cvrček.

vedle stromu poznání; toto poznání nás vedlo k nenávisti, do bojů náboženských, do trní hádek popudlivých. Okusme tedy ze stromu života, ze stromu lásky. Nedbejme již na to, co kdo věří a vyznává hubou, ale na to, co koná láskou vroucnou. ... Věk lásky totiž přejeme sobě, věk lásky připravujeme. Ba na kom jest, aby již tento věk povstal? Na nás. Spojme, sbratřme se, zaveďme bratrstvo nové! nové bratrstvo Českomoravské!²⁹ Nadšení Němcové pro tento spolek bylo opravdu horlivé, manželé Němcovi se stali jeho prvními členy. Veronice Vrbíkové, jedné z dalších sester, které do spolku vstoupily, píše v listu z 25. listopadu 1850: „Přijmi, Veroniko milá, sesterský pozdrav na přivítání do našeho spolku bratrského! Je to malý spolek, avšak doufejmež a pracujmež k tomu, by se zmáhal. Smutný úkaz to, že spolky k záhubě lidstva utvořené lépe se daří, než takové, které si za úkol vzaly lidstvo v lásce jednotit a spojovat!“ (82) Českomoravské bratrstvo však nemělo dlouhého fungování, záhy se vzájemné vztahy mezi jeho členy vyostřily natolik, že se spolek rozpadl. Významný podíl na zhoršení vzájemných vztahů jednotlivých členů mělo bezesporu sblížení Němcové s Janem Helceletem, které bylo některým „bratrům“, zejména Ignáci Janu Hanušovi a Františku Matouši Klácelovi, trnem v oku, Helcelet tedy raději, než by ztratil dobré přátele, od dalšího udržování vztahu s Němcovou upustil. Rozdílnost obou povah i odlišnou intenzitu jejich citu dokazují dokonce i dopisy, psané s několikaletým odstupem a po znovunavázání vzájemných kontaktů v roce 1856. Zatímco Němcová³⁰ si neváhá svému bývalému milenci vylévat srdce a svěřovat se se svými intimními pocity, stejně jako mu líčí podrobnosti ze svého manželského soužití a vzpomíná na společně prožitou dobu zamilovaného poblouznění, Helcelet její sáhodlouhé odkrývání vlastních citů odbývá stručným, až cynickým odbytím: „Co se týče Tvých lamentací, za kterými neomylně notný kus čtveráctva vězí, nepustím se ani do rozjímání, ani do patetického těšení ...“ (277) Rozpad bratrstva nesla Němcová těžce, ideje bratrství u ní ještě dlouho rezonovaly (s některými bývalými členy bratrstva používala i nadále oslovení „bratře“ a „sestro“).

Koncept idyly a schopnost vytvářet idealistické obrazy však nebyla ani u tak silně emocionálně založené osoby, jakou byla Božena Němcová, bezmezná. I její duše se sklony ke snění byla přece jenom duší obyčejného člověka z masa a kostí, se všemi lidskými potřebami a problémy. Je nad slunce jasné, že ani největšímu

²⁹ Citováno z Novotný, 1951, s. 16–17.

³⁰ V dopise č. 272 z 19. května 1856.

mučedníkovi s vysokými ideály nemůže k životu stačit jen strava a útěcha duševní, každá lidská bytost potřebuje ukojit také své fyzické potřeby, z nichž nejzákladnějšími jsou hlad a žízeň. Americký psycholog Abraham Harold Maslow definoval v roce 1943 hierarchii lidských potřeb, v níž obecně platí, že čím níže je daná potřeba v rámci pyramidy, tím významnější je nutnost jejího uspokojení. Níže položené potřeby jsou tedy významnější a jejich alespoň částečné uspokojení je podle Maslowa podmínkou pro vznik méně naléhavých a vývojově vyšších potřeb. Pro přirozené a nenarušené fungování lidského organismu je tedy potřeba uspokojovat jednotlivé potřeby směrem od základních potřeb v nejnižším patře pyramidy směrem k patřům vyšším. A zatímco potřeba seberealizace patří v Maslowově pyramidě až do patra nejvyššího, fyziologické potřeby, mezi něž patří mj. potřeba spánku, přijímání potravy, ale také např. potřeba pohlavního styku, stojí na úplném základu zmíněné pyramidy. Maslow přiznává, že v krajních situacích, jako jsou nouze, nedostatek či strádání, v nichž je možnost uspokojování nižších potřeb omezena či znemožněna, může uspokojování vyšších potřeb napomoci, avšak je potřeba zdůraznit, že dlouhodobě převrácená hierarchie uspokojování jednotlivých druhů potřeb vede k deprivaci a nutně se projeví na psychickém či fyzickém zdraví jedince. Proto i přesto, že svět fantazie byl pro Němcovou únikem ze světa všedních starostí a reality, existovala i u ní jakási hranice útrap, určitá meze vlastních strastí, za níž už Němcová nebyla schopna se od svých životních těžkostí odpoutat a nechat se unášet konstruováním idylického světa. Sama Němcová na tuto skutečnost poukazuje v dopise Josefu Lidumilu Lešikarovi: „Živím svou rodinu jen duševní prací, ale považte, jak mohu psát, když v mé hlavě plno starostí o skývu chleba straší jako těžká mlha. Jak mám shánět dětem živobytí a lidem potěšení svými duševními vlohami, když mne život ubíjí a svět k smrti rmoutí! Mnohému se snadno řekne: kdo nepracuje, ať nejl. Blázen takový si myslí, že když může švec s prázdným žaludkem ušít botu, že i spisovatel může román ukovat, za nějž mu pak nabídnou chudou odměnu.“ (284)

Od jisté doby se tak chudobou a nedostatkem trápená Němcová uchýlovala od dříve milovaného idylického světa povídek, pohádek a idyl k psaní věcnějšímu – cestopisným črtám a národopisným studiím, a dokonce k pracím, dalo by se říci, více řemeslného charakteru – překladům. Kromě toho také připravovala a upravovala svá dřívější díla pro zamýšlené souborné vydání svých spisů. Stále naléhavěji však na ni působily zejména její zdravotní, ale také rodinné a finanční problémy, které

nemocnou a vyčerpanou autorku stále více odpoutávaly od tvůrčí činnosti. Jak říká Jan Patočka, „tělesné prožívání je nezbytnou podmínkou každé další aktivity“³¹. V posledních letech svého života proto už prakticky vůbec nebyla schopna literárně tvořit a soustředila své úsilí psát jen na dopisy.

4. Charakteristika dopisů Boženy Němcové

Zatím nejrozsáhlejší vydání³² korespondence Boženy Němcové zahrnuje texty v rozsahu, v jakém byly badatelsky přístupné v letech 2003–2006. Jedná se o 696 číslovaných dopisů, vzkazů, lístků nebo jejich částí, popř. konceptů, napsaných v letech 1844–1962, Božena Němcová je autorkou 350 z nich. Z celkového rozsahu i z poměrně dlouhého rozpětí doby vzniku je nasnadě, že charakter dopisů se stejně jako pisatelka vyvíjel v čase. Vedle badatelů zabývajících se pouze menšími částmi listáře nebo dokonce jen konkrétními dopisy stojí odborníci, kteří se zabývali korespondencí Boženy Němcové komplexně. Celá řada z nich konstatuje fakt, že dopisy Boženy Němcové prošly od nejstarších dochovaných až po nejmladší zásadní proměnou, ale jen některé osobnosti se pokusily interpretovat příčinu této přeměny, obvykle jako důsledek osobní spisovatelčiny krize, popř. jako důkaz zrodu nového osobního stylu autorky: „Prožila si velikou tvůrčí krizi, ze které mohlo vzejít něco objevného, kdyby jí v tom nezabránila ta nemoc.“³³ O možném zrodu nového autorčina stylu uvažuje Jaroslava Janáčková v článku *Dopis v uměleckém osudu Boženy Němcové*³⁴.

Arne Novák ve své stati věnované Boženě Němcové hodnotí korespondenci jako literární dílo, jež je nutné podrobit selekci – zveřejňovány mají být „jednak listy, jež jsou samy o sobě uměleckými díly slohu dopisového, jednak psaní zobrazující duševní svět Boženy Němcové s jeho citovými bouřemi i požehnanými jitry harmonického štěstí“³⁵. V tomto duchu se zcela ztotožňuje s edičním postupem Zdeňka Záhoře, jenž ve svém Výboru z korespondence Boženy Němcové dokonce neváhal autentické znění dopisů krátit, zhušťovat a tedy v podstatě manipulovat s jejich skutečným vyzněním. Arne Novák se tedy nezabývá korespondencí v její celistvosti, zajímá ho pouze skupina dopisů s převažující esteticou a expresivní

³¹ Patočka, 1995, s. 35.

³² Němcová, 2003–2007.

³³ Janáčková, 2006.

³⁴ Janáčková, 1994–1995.

³⁵ Jeřábek, 1997, s. 164.

funkcí. Kladně hodnotí dopisy rané, tedy psané ve čtyřicátých letech a na počátku let padesátých, naopak kriticky vnímal dopisy z pozdější doby autorčina života, z nichž jako výjimku vyzdvihuje dopisy milostné.

Proměnou dopisů Boženy Němcové se zabývala Lucie Římalová³⁶, jež ji chápe jen jako projev různých podob autostylizace autorky. Všimá si formálních rysů v korespondenci adresované ženám ve čtyřicátých letech a srovnává je s jejich protějšky z přelomu let 50. a 60.

Na rozdíl od Nováka a rané Římalové, kteří ve svém hodnocení dochází k vydělení dvojího typu, resp. dvou období v psaní dopisů, Robert Adam a Lucie Saicová Římalová v první předmluvě ke třetímu svazku korespondence z roku 2006 hovoří už o třech vzájemně odlišných podobách listů: „Rané dopisy Boženy Němcové bývají hodnoceny jako spíše konvenční, podléhající dobovým vzorcům, dopisy pozdější, ‚typické‘, napsané již zkušenou autorkou-epistolografkou, jsou však jiné. Bývají charakteristické výrazným přizpůsobením textu adresátovi, beletrizovanými pasážemi, jakousi ‚přirozeností‘ jazyka. (...) Dopisy vznikající ke konci autorčina života se opět mění. Ustupuje v nich ohled na adresáta, mohou dokonce být svým obsahem pro adresáta neadekvátní.“ Stejně jako Janáčková a Macurová poukazují Adam a Saicová Římalová na to, že nejdramatičtěji se pisatelčina epistolografická krize projevila při koncipování nakonec nikdy nedopsaného a nedodeslaného dopisu Vojtěchu Náprstkovi (657, 658, 659).

4.1. Proměny charakteru dopisů Boženy Němcové v čase

Jak upozorňuje Jaroslava Janáčková ve své předmluvě³⁷ k prvnímu svazku vydané korespondence, dopisy „nesly tedy v sobě neklamné stopy psychofyzické osoby autorky“. Více než kterékoliv jiné písemné dílo jsou tedy zásadní měrou ovlivňovány skutečným osudem své tvůrkyně, která se jako psychofyzický autor nutně proměňovala. Z hlediska osobního stylu můžeme u Němcové skutečně sledovat zhruba tři etapy vývoje³⁸. V první jsou její dopisy skutečnými skvosty, pokud jde o podstatu samotného epistolárního žánru – maximálně jsou v nich dodržovány veškeré formální náležitosti – každý dopis obsahuje datum a často také místo vzniku,

³⁶ Římalová, 1998.

³⁷ Němcová, 2003, s. 7.

³⁸ Samozřejmě jde o charakteristiku velmi zobecnělou, protože je nutné brát ohled na mnoho důležitých faktorů, které každé psaní odlišují od ostatních. Snažíme se zde vytknout spíše zobecňující rysy, které byly pro dané etapy Němcové-epistolografky charakteristické bez ohledu na adresáta.

oslovení, v úvodní části téměř vždy několik slov k předchozímu dopisu, popř. osobnímu setkání (tedy k poslední replice vzájemného dialogu, označíme-li tak celý proud komunikace mezi dotčenými osobami). Pro Němcovou velmi typická jsou košatá a rozvitá oslovení, především ženských adresátek, obvykle ujišťující o vřelosti vzájemných vztahů a úctě. Značnou míru komunikativnosti zvyšují také četné autorčiny odkazy na adresátovy dříve položené otázky nebo její názory na adresátem popisované události. Dopisy se vyznačují velmi propracovanou strukturou, která nasvědčuje tomu, že byly předem důkladně promyšlené a sestylizované (v pozůstalosti autorky se opravdu dochovaly koncepty některých dopisů). Jde-li o obsahovou stránku, vyznačují tyto rané texty lehkostí, optimismem, zdůrazňováním vzájemného blízkého vztahu komunikantů a jejich nejvýraznější funkcí se zdá být udržení a upevnění přátelských vztahů.

V důsledku významných životních událostí, k nimž došlo v roce 1853 (smrt syna Hynka, zbavení Josefa Němce služby a jeho nucená internace v Balašových Ďarmotech, s tím související zhoršení finanční situace rodiny), ale také díky nabytým literárním zkušenostem Němcové jako spisovatelky se mění i podoba dopisů. Pouhým kvantitativním srovnáním docházíme k zajímavému zjištění – její dopisy jsou v tomto období obvykle delší, rozsáhlejší, než tomu bylo v období rané korespondence. Psaní dopisů se pro Němcovou stává opravdovou vášní, zálibou, v níž jednoznačně vyniká. Dopisy z této vrcholné fáze jsou charakteristické střídáním kompozičních principů, využíváním beletristických postupů (užití přímé řeči, dlouhé popisné pasáže, vyprávění) a intenzivním využíváním autostylizace. Je v nich také patrná vysoká míra ohledu na adresáta (stejnou událost Němcová různým adresátům interpretuje zcela odlišně). Dříve tak vzletná a rozvitá oslovení adresáta se postupně stávají stručnějšími a všednějšími. Mezi výrazné přednosti jejích dopisů bývá počítáno vynikající umění stylizace subjektu narátora i adresáta, které Němcová často používala k dosažení komunikačních záměrů, a využívání odlišných komunikačních rolí.³⁹

Vybroušený styl, ohled na adresáta, vynikající formální struktura dopisů – to vše se postupně ztrácí a rozpadá v dopisech psaných v posledních třech letech autorčina života. Němcová jako psychofyzická osoba byla v této době více než kdy předtím sužována zdravotními a finančními problémy a stupňují se její neshody s manželem. Ty nakonec vrcholí žádostí Josefa Němce o rozvod a odstěhováním se

³⁹ Komunikačním strategiím a využíváním různých rolí v korespondenci Boženy Němcové se detailně věnuje Lucie Saicová Římalová ve své knižně vydané disertační práci (Saicová Římalová, 2005).

Boženy Němcové a dcery Theodory pryč od něj. Ústředními tématy dopisů z této doby se stávají právě zmíněné finanční, zdravotní a manželské problémy a s nimi spojená neschopnost literárně tvořit. Z dopisů prakticky vyprchávaní dřívější tak obdivované beletrizující pasáže, jejich styl se stále více přibližuje mluvenému projevu. Ohled na adresáta se vytrácí, místo toho se objevují úvahově laděné části připomínající spíše „autozpovědi“ či jakýsi druh vlastní terapie formou vypsání se z osobních problémů.

Životopisci Němcové hovoří o posledních letech jejího života jako o životní, resp. tvůrčí krizi: „Poslední léta Boženy Němcové jsou již jen léta práce, utrpení a ponížení. Jediného světlého okamžiku neměl už pro ni život.“⁴⁰ Autoři literatury o Němcové, kteří si krize na sklonku jejího života všímají, ji obvykle časově nevymezují vůbec nebo jen velmi vágně, popř. se uchylují k uvádění informací jen o nejvýznamnějších meznících jejího života, jakým je např. smrt syna Hynka. Životní krize samozřejmě nepřišla náhle jako blesk z čistého nebe. Šlo o souhrn mnoha nepříjemností a osudových ran, které by – kdyby ji potkaly osamoceně – na ni pravděpodobně neměly tak radikální vliv. Navíc čím více podléhala na jedné straně, o to slabší pak byla, měla-li čelit jiným ranám osudu. Jedno souviselo s druhým a zničená a utrápená žena už se z nekončícího kolotoče svého neštěstí nikdy nedostala.

Od čtvrtého, velmi komplikovaného porodu trpěla Němcová vleklými zdravotními problémy, které se v 50. letech, zejména po smrti syna Hynka, zhoršovaly a postupně ji vyčerpávaly a oslabovaly natolik, že už přestávala být schopná soustředit se na svou literární práci. Po manželově suspendaci z úřadu finanční stráže navíc rodinu postihla hluboká finanční krize znepríjemňovaná navíc neustálým policejním dozorem. Věčné starosti o materiální zabezpečení rodiny starostlivou ženu odpoutávaly od jejího soustředění na duševní práci, jak si sama mnohokrát ve svých dopisech stěžuje. Přítomnost mrzutého manžela, který ztrátu svého úřadu vedle všeobecně společensky oblíbené paní nesl velmi těžce, ještě více prohlubovala rodinnou disharmonii, která postupně vyústila až k manželské odluce. Nemocná, po citové stránce zklamaná, finančními starostmi vyčerpaná žena se nepřestávala snažit být alespoň dobrou matkou, avšak i v této oblasti se jí štěstí vyhýbalo – syn Karel se z ciziny přestával ozývat, dcera Theodora byla neustále

⁴⁰ Gebauerová, [mezi 1901 a 1925], s. 13.

sužována nemocemi a syn Jaroslav byl dokonce vypovězen ze studií kvůli nemajetnosti téměř jako žebrák. Všechny tyto starosti odpoutávaly autorku od její tvůrčí činnosti a zpětně se ještě více odrážely na jejím zdraví, až tomuto tlaku zničená žena podlehla.

Proměna dopisů bezesporu úzce souvisí i s ostatní literární prací Němcové. V roce 1857 prochází spisovatelka po předchozí etapě literárních úspěchů odstartovaných vřelým přijetím *Babičky* náhlou tvůrčí krizí, není schopna dokončit rozepsané texty ani začít nové, nedokáže se na psaní literární fikce soustředit. O to více naopak vzniká v tomto období dopisů – jen z roku 1857 se jich dochovalo 47, přičemž o existenci řady dalších víme např. z odpovědí adresátů reagujících na nám nedochované listy. Jak píše Jaroslava Janáčková: „Božena Němcová patrně prožívala jakousi inverzi: povídky psát nemohla, kdežto dopisem, aktem privátní písemné komunikace, ventilovala své niterné tísně. Potřeba sebevyjádření byla zřejmě neodbytná, a jiný žánr než dopis si k tomu spisovatelka nehledala (nebo o tom nevíme).“⁴¹ Právě v dopisech přátelům si Němcová na svou právě prožívanou tvůrčí krizi nejvíce stěžuje, obvykle ve snaze své literární odmlčení hájit⁴². Např. v dopise Leopoldu Hansmannovi ze srpna 1857 připomíná, že spisovatel je ve své profesi více než kdo jiný limitován materiálními podmínkami, které pro svou práci má: „Mysleji sprostáci, když švec může s hladovým žaludkem botu ušít, že spisovatel může román ukovat.“ (371) Vlivem mnoha těžkých osudových ran přestává být schopná tvořit epickou fikci, jejíž podstatou bylo pro Němcovou odosobnění a idealizace. V oblasti literární činnosti se od této doby téměř přestává věnovat povídkové tvorbě a soustředí se na texty zcela jiného charakteru, dalo by se říci více autentické a objektivní – národopisné a cestopisné studie ze svých dřívějších cest na Slovensko. Nedostatek vlastních tvůrčích sil přivádí Němcovou také k intenzivnější práci na překladech.

Mnohem snazší je pro vyčerpanou spisovatelku v okamžicích osobního strádání upřít svou pozornost na texty ryze subjektivní, tedy dopisy, v nichž mohla upokojit přirozenou potřebu soustředit se na právě prožívané těžkosti: „v psaních pro konkrétního adresáta promlouvala ze sebe, cítila se být sama sebou“⁴³. V dalších dvou letech se prohlubují problémy zdravotní a rodinné (manželská krize) a Němcová

⁴¹ Janáčková a kol., 2001, s. 15.

⁴² Podrobně se lamentacím Boženy Němcové nad vlastní neschopností psát v dopisech přátelům věnuje právě Jaroslava Janáčková ve své stati *Dopis v uměleckém osudu Boženy Němcové a v jejím odkazu* obsažené ve sborníku *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové* (Janáčková a kol., 2001).

⁴³ Janáčková a kol., 2001, s. 15.

přestává být schopna uplatnit svůj talent dokonce i v této oblasti. Změny, které se poznenáhlu začínaly projevovat v osobním epistolárním stylu Němcové v letech 1857 a 1858, se naplno projevují v dopisech z posledních tří let autorčina života. Ve srovnání s předchozí korespondencí se psaní z této doby jeví téměř tak, jako kdyby je psal někdo jiný, úplně jiná osoba, jiný autor. Zajímavé poznámky o proměně pisatelky přináší ve svém srovnání⁴⁴ rukopisů dvou dopisů z let 1854 a 1861 Helena Baková. Grafologickým rozbořem dospívá k závěrům, které zmíněný posun od „subjektivního“ k „objektivnímu“ potvrzují: „Oproti dřívějšímu písmu je zde zdůrazněn spíš pisatelčin osobní svět. Přemožena vlastními problémy a stísněností, které jako by ji pohlcovaly a vtahovaly veškerou její pozornost a energii, obrací se více sama do sebe a noří se i do svých vzpomínek. Slábne tak původní schopnost odstupu od sebe a z vnějšího světa ustupuje do své vnitřní osobnosti.“ Výrazně odlišný, dalo by se vlastně říci zúžený, je nyní okruh adresátů, proměnily se stylové charakteristiky listů a zejména se mění jejich obsah. Mezi nejčastější témata obsažená v dopisech z let 1859–1862 patří problémy, které pisatelku v této době trápily: zdravotní potíže, rodinné neshody a finanční nesnáze.

4.1.1. Ztráta ohledu na adresáta

Srovnáme-li Němcové dopisy psané na konci jejího života s dopisy staršími, musíme nutně dojít k závěru, že dříve tak vynikající epistolografka najednou přestává brát ohled na adresáta, do té doby pro ni tak typický. V dopisech chybí dříve samozřejmé odkazy na předchozí vzájemnou komunikaci, kontaktné fráze vztahující se k adresátovi, listy také postrádají očekávané odpovědi na jeho otázky kladené v jeho předchozích dopisech. Namísto toho se v dopisech hojně objevují pasáže, které při čtení vyvolávají pocit, že jimi pisatelka nechce ani tak ovlivnit či přesvědčit adresáta, ale spíše urovnat si vlastní myšlenky, názory a úvahy tím, že jim dá písemnou podobu. Taková zamyšlení nacházíme nejčastěji v dopisech synu Karlovi, v menším rozsahu ale i jinde, např. v dopise Samu Chalupkovi (513): „Máme to kritickou dobu a bůhví co se z toho všeho pro nás vyvaří, či dobré, či zlé!“ K úvahám tohoto typu pisatelka obvykle plynule přechází od informativních částí dopisů, které na čtenáře působí dojmem, jako by následné přemítání vyvolaly: „Posílám Ti dva tolary; dostala jsem 4 fr. rakouských nových peněz pro Tebe, ale penězoměnc nedal mi za ně více

⁴⁴ Janáčková a kol., 2001, s. 88.

než dva tolary. – Z toho je vidět, v jakém kursu naše peníze stojí, a dokonce ty nové. – Jsou ty nové peníze nic než hanebný bankrot a náramná je při nich ztráta. – Při každé maličkosti ztratí se proti starým alespoň trojnásobně, ale často i krejcar a více. ...“ (512) Citovaný dopis Karlu Němcovi ze dne 27. dubna 1859 je výborným příkladem rostoucího sklonu Němcové k podobným úvahovým pasážím na sklonku jejího života, vždyť jen v tomto krátkém listě zabírají zmíněné pisatelčiny úvahy téměř celou polovinu textu. Nevíme samozřejmě, jak tyto řádky působily na svého skutečného adresáta, ale dnešní čtenář se při jejich četbě jistě zamyslí, zda jsou tyto pasáže stále ještě řečí matky synovi, nebo zda jde už spíše o způsob vypsání se z vlastních starostí, problémů a myšlenek, které ztrápená žena potřebovala někomu sdělit, nebo prostě jen ze sebe dostat. Melancholické úvahy vedou jejich autorku k dalším otázkám, které si pokládá, ale na něž neodpovídá: „Peněz není, půjčit vládě nikdo nechce, – jak dlouho mohou to vydržeti?“ (512)

Ještě překvapivěji než odbočení k melancholickým úvahám pak obvykle působí nečekaný a náhlý návrat k informačním částem dopisu: „Dočkáme-li se toho, bude nám potom lépe – ale ještě asi zakusíme, a bůhví zdali to kdo z nás přečká. Zítra píšu Kodymovi, nemohla jsem se adresy dopídit.“ (512) Přejít od úvahových pasáží k informačním není v dopise ani nijak graficky vyznačen, což zvyšuje dojem mluvenosti. Intenzivní pocit vzájemné blízkosti pak navozuje dopis Karlovi z 9. června 1859 (523), v němž matka svému synovi, jemuž v té době hrozila možnost vojenského odvodu, jehož se celá rodina obávala, podrobně líčí vývoj válečných událostí. Pisatelka záměrně navozuje dojem bezprostřední blízkosti, když žádá syna, aby si vypůjčil mapu, a následně popisuje průběh válečných bitev a pohyby bitevních front, jako by nad mapou seděla společně se synem: „Vypůjč si kartu Itálie a Sardinska a podívej se na ní. Francouz a Sardin stáli nejprve v Alessandrii a Turíně. Naši dorazili přes řeku Ticino a Po až po Novaru z jedné strany a doleji po Vercelli a Casale.“ Na rozdíl od dopisu č. 512 je zde zesílen ohled na adresáta, o jehož budoucnost se pisatelka obává a jenž by se (alespoň podle jejího názoru) měl intenzivně zabývat válečnými novinkami. Pisatelka stylizuje samu sebe do role informátora podrobně zpraveného o důležitých událostech a syna pak stylizuje do role vděčného posluchače, hledajícího u ní rady, které však ona nemůže dát: „Vidíš tedy, milý hochu, tak to u nás je – a nevím ani, jak Ti radit.“ (523)

4.1.2. Omezování korespondenčních styků

Ve srovnání s předchozími lety se na konci autorčina života radikálně zužuje okruh osob, jimž jsou listy adresovány, a při důkladnějším pohledu zjišťujeme, že toto zúžení jde ruku v ruce s omezením komunikačních cílů. Dochovaných dopisů, resp. fragmentů či konceptů, psaných Boženou Němcovou od začátku roku 1859, je celkem 52, ale z větší části jsou adresovány rodinným příslušníkům, pouze 15 z nich je určeno cizím osobám. Pomineme-li fakt, že jistá část korespondence se evidentně nezachovala, nebo není badatelsky přístupná, je zřejmé, že některé korespondenční kontakty prostě ustaly. Korespondence, která dříve Němcové zprostředkovávala přátelské styky s mnoha osobami obou pohlaví, je nenávratně přerušena a nahrazena čistě pragmatickými listy plnými prosb, strohých výčtů materiálních potřeb a litaní. Některé vztahy byly pravděpodobně ukončeny ze strany bývalých přátel, kteří se v době nouze od chudé, zbídačené a policií sledované ženy odvracejí (jak to zřejmě udělal Karel Jaromír Erben), jiné zanikají ochabující schopností a vůlí Němcové tyto vztahy nadále udržovat. Tak např. svou matku informuje Karel Němec, zprostředkovává jí stížnost spisovatelčina starého přítele Leopolda Hansmanna: „Naříká, že mu nepíšeš.“ (591)

Z posledního roku života Boženy Němcové známe pouhých pět dopisů (trojfragment listu Vojtěchu Náprstkovi považujeme za jediný dopis) určených adresátům mimo okruh rodiny. Tento dramatický útlum oproti předchozím letům může znamenat jednak to, že se případná korespondence nedochovala – přímí účastníci korespondence nebo rodinní příslušníci mohli mít zájem na tom, aby obraz velké spisovatelky nebyl v očích veřejnosti poskvrněn zmatenými, chaotickými a někdy snad až příliš osobními dopisy z konce jejího života, které by na její osobnost i dílo vrhly odlišný a výrazně horší světlo, než její předchozí tvorba. Z tohoto důvodu mohly být dopisy vzniklé v posledním roce života záměrně zničeny. Nabízí se ještě jedna motivace pro záměrné zničení dopisů psaných Boženou Němcovou v závěru jejího života – osobní iniciativa někoho, na něhož by korespondence v případě svého zveřejnění uvrhla také špatné světlo. Jak jinak si lze vysvětlit, že zatímco z roku 1861 známe čtyři dopisy Josefa Němce adresované manželce, nedochovala se ani jediná odpověď, ani jediný list nemocné spisovatelky manželovi. Zničil snad adresát přijaté dopisy ve snaze zabránit jejich zveřejnění a ponechat tak obraz své osoby v očích národa záměrně pozitivnější? Této domněnce odporuje skutečnost, že trojfragment

dopisu Boženy Němcové Vojtěchu Náprstkovi, který obsahuje nejintimnější detaily z autorčina života a vrhá na ni i její rodinu nepříznivý stín, se dochoval a byl zveřejněn. Pokud by někdo z autorčina života chtěl úmyslně zničit texty, pak by jistě nedopustil, aby tento trojfragment pronikl na veřejnost, neboť obsahuje velmi soukromé a ne příliš lichotivé informace o pisatelce a jejím životě.

Nejvíce pravděpodobnou je tedy úvaha, že Němcová skutečně omezila nebo ve většině případů dokonce ukončila dříve tak bohatou korespondenční síť kontaktů. Vezmeme-li současně v úvahu fakt, že ze stejného období pochází 9 dopisů adresovaných členům rodiny, přičemž reálná potřeba vzájemné korespondence existovala pouze od září do listopadu roku 1861 (kdy byla Němcová mimo domov), vidíme, že nešlo ani tak o celkový odklon od korespondování, ale spíše k proměně jeho účelu. Dopis už neslouží jako prostředek k udržení, navázání či upevnění přátelských vztahů, nelze už hovořit ani o jeho estetické funkci, psaní je v této době pisatelkou vnímáno již jen jako prostředek umožňující na dálku udělovat pokyny týkající se chodu domácnosti a živobytí rodiny.

4.1.3. Rozpad principu korespondence

Pisatelka již nedodržuje ani základní pravidla korespondování – některá její psaní zcela ztrácí důležité formální prvky dopisů, jakými jsou např. oslovení, úvodní pasáž nebo závěrečná loučící část včetně pozdravu a podpisu. Z textů je patrná nesoustředěnost a roztěkanost pisatelky, např. ve fragmentu dopisu Vojtěchu Náprstkovi ze 21. listopadu 1861 (657) autorka dopisu bezděčně přechází od zdvořilého vykání („Pane Vojtěchu! Mohu si myslit, že si kolikrát myslíte: pročpak ta Božena tu Babičku nevydává? – Já Vám povím proč...“, „Vy znáte ten poměr můj s Lamblem a znáte Lambla, můžete si tedy myslit, jakou zlost jsem měla...“) k přátelskému tykání („Tvoje krátké dopisy...“, „Chtěla jsem ti ho opsat...“, „Musím Ti také podotknout...“) a následně se opět vrací k původnímu vykání („Tak abych vám dopověděla...“). Se střídáním tykání a vykání v dopise psaném Němcovou jsme se setkali už dříve, ale tehdy to byla zcela jiná situace – šlo o dopis Antonii Bohuslavě Rajske-Čelakovské (48), velmi blízké přítelkyni, které se Němcová sama za náhlé užití slůvka „ty“ v dopise omlouvá, aby nepůsobila drze za jeho užití, které jí nebylo adresátkou dosud dovoleno. Protože jde o vztah velmi blízkého přátelství, v němž dopisování vzhledem k vnějším okolnostem (Čelakovská se po svatbě

odstěhovala za manželem do Vratislavi a s Němcovou tedy nadále udržovala přátelství prostřednictvím dopisů) nahrazuje přímý kontakt komunikantů, pisatelka tak touto zvláštní, přitom velmi taktní formou naznačuje adresátce, že by ráda přešla k méně formálnímu tykání. Naopak v dopise Vojtěchu Náprstkovi zdá se být nijak nekomentovaný přechod od vykání k tykání a naopak známkou nepozornosti a roztržitosti pisatelky.

Vrcholem její nesoustředěnosti je dokonce záměna adresátů, kdy si Němcová splete jména vlastních synů: „Dostal jsem tvůj list dne 26. datýrovaný, kde jsi mne pokřtila Karl.“ (582) Přestože se to Jaroslava Němce jistě dotklo, nijak tento matčin omyl nekomentuje a nekritizuje. Vytýká však matce jiné nedostatky jejího dopisu: „Prosím tě, drahá mutrličko, mě těší sic vše, co mně pišeš, nejmenuj mně ale ty špajcetle, tak nepatrné věci!“ (582) Dopisy Boženy Němcové z let 1860 a 1861 jsou skutečně stroze věcné, jsou plné seznamů, výčtů, přehledů a soupisů nejběžnějších věcí, jako jsou oblečení, knihy, základní výdaje domácnosti, atd. V posledním roce života si na formální a logické nedostatky psaní stěžují už i sami adresáti. Poukazují zejména na nesoustředěnost pisatelky, a to jak při samotném psaní: „Jaroslav myslel, že čte konec tvého listu.“ (630), tak i při souvisejícím jednání: „Přečtouc tvůj list hledám 30 krejcarů, ale ani chýru po nich, nemohu ti tedy nic odeslat, poděvadž jsi je bezpochyby zapoměla vložit a já nemám žádné peníze, bych ti mohla ty punčochy koupit.“ (630) Také sám Jaroslav o něco později ve svém dopise opět matku upozorňuje, že slíbené peníze, avizované v dopise, neposlala: „Psala jsi, že mně posíláš zlatku, ale tu jsi zapoměla, ačkoliv by mně bývala milejší než všechny ty koláče.“ (638)

Roztěkanost, nesoustředěnost a zmatečnost pisatelky vyvstává více než kde jinde ze série dopisu a dvou fragmentů nedeslaných listů (631–633) psaných 7. a 8. srpna 1861 Theodoro Němcové. Důležitý je už sám fakt, že pisatelka musí stejně adresátce během dvou dnů psát opakovaně, protože pokaždé zapomene něco důležitého, co jí chtěla sdělit, resp. co chtěla do dopisu přiložit. A tak druhý a třetí text začínají poukázáním na spěch, v němž předchozí list vznikl nebo byl odeslán: „Tak jsem s tím psáním pospíchala, že jsem zapoměla poslat lístek Knoppové ...“ (632), resp. „Tak jsem s tím psáním včera pospíchala, že jsem ani paní Hanušové pořádný lístek nemohla napsat a na Knoppku jsem zcela zapoměla a na všeliké věci, co jsem Ti psáti chtěla.“ (633) Zároveň pisatelka pokračuje ve výčtu věcí, které má adresátka za přiložené peníze nakoupit – původní výčet tvořil stěžejní část dopisu

č. 631, ale zřejmě nebyl úplný, a tak v něm autorka pokračuje v následujícím dopise, psaném ještě týž den. Naopak poslední ze tří textů už žádné zmínky o zasílaných penězích ani požadovaných věcech za ně neobsahuje – pisatelka zřejmě musela původně vyhrazené peníze užít k jinému účelu, nebo je možná ani neměla.

4.1.4. Rozpad komunikačních strategií

Dopisy Boženy Němcové byly psány mnoha osobám obou pohlaví, různého věku, v odlišných vztazích vůči adresátce a sledovaly rozmanité cíle, jejich pisatelka tedy nutně k dosažení zamýšlených záměrů používala rozličné komunikační strategie. „Komunikační strategie si lze představit jako rozumové/kognitivní i emocionální zpracování záměru, jak dosáhnout komunikačního cíle, jako komunikační postupy (komunikační plán), které určují obsahovou i formální strukturu konkrétního textu, resp. výpovědi (zahrnují výběr tématu, kompozici, tektoniku/výstavbu textu a volbu jazykových prostředků), tedy to, ‚jak‘ je text vystavěn.“⁴⁵ Nejúčinnějším prostředkem v této oblasti byla pro Němcovou stylizace komunikačních subjektů do nejrůznějších rolí, tedy vytváření obrazů sama sebe a ostatních účastníků komunikace (adresáta a osob v dopisech zmíněných), budování představ, jak si pisatelka přeje, aby adresát vnímal ji, sám sebe a ostatní. Interpretaci sebe sama a druhých dále napomáhá odkazování k vlastní osobě a subjektu adresáta, které je realizováno zejména v oslovení, podpisu a zvolených deiktických výrazech. Součástí komunikačních strategií je dále výběr vhodného lexika a promyšlená kompoziční výstavba textu.

Zatímco v období rozvoje a na vrcholu svých tvůrčích sil věnovala Němcová těmto aspektům komunikačních strategií velkou pozornost a její dopisy byly po této stránce opravdu propracované a důkladné, v posledních letech jejího života můžeme sledovat také v této oblasti určité změny. Například pokud jde o oslovení – z vrcholného období života Boženy Němcové známe oslovení vzletná, rozmanitá, s řadou přívlastků a vyjadřující vzájemný blízký vztah mezi komunikanty, ale v dopisech z pozdního období jsou oslovení strohá, často se opakují, nejsou nijak originální a často dokonce úplně chybí.

⁴⁵ Machová, Švehlová, 2001, s. 111.

4.1.4.1. Autostylizace

Důležitými vlastnostmi autostylizace jsou rozmanitost a komplexnost. Autorský subjekt obvykle v jednom textu nevyužívá jen jednu jedinou stylizaci, ale celý systém jejich kombinací. Některé typy stylizací⁴⁶ jsou založeny na sociálním postavení pisatelky (žena úředníka finanční stráže), důležité jsou stylizace vystavěné na základě vztahu k adresátovi (manželka, matka, dcera, sestra, přítelkyně, milenka, ...), někdy je pro stylizaci podstatný nějaký pisatelčin charakterový rys (starostlivost, pečlivost) nebo jiný motiv, podněcující autorčino konání (snaha poradit atd.). Protože jsou stylizace obvykle vytvářeny na základě nějakého vztahu (mezi subjekty), který je použitím dané stylizace zdůrazňován, dochází tak současnou stylizací subjektů narátora a adresáta ke vzniku poměrně ustálených stylizačních dvojic, např. zkušený × nezkušený, muž × žena, dospělý × dítě, dárce × obdarovaný apod. Z konkrétních dopisů není možné jednotlivé stylizace uměle abstrahovat a definovat, protože jejich realizace se mění případ od případu, dokonce i v rámci korespondence stejnému adresátovi nebo podobným adresátům ve stejné době apod., překrývají se a navzájem doplňují. Mohli bychom se je pouze pokusit zobecnit a vytknout tak ty nejdůležitější z nich, jak to udělala Lucie Saicová Římalová. Ta ve své práci *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové*⁴⁷ vylkla šest základních typů stylizací založených na subjektem zaujímané roli – žena, matka, hospodyně, spisovatelka (zaměstnaná žena), manželka a přítelkyně – a několik dalších založených na soustředění na určitou významnou vlastnost nebo charakteristiku narátorky – skromnost, sebesnižování, vlastenectví, žena se starostmi aj.

Podíváme-li se na sebestylizace v korespondenci Boženy Němcové z jiného úhlu pohledu, jakoby napříč jednotlivými rolemi uvedenými Saicovou Římalovou, vyvstane nám před očima jedna univerzální role, patřící v dopisech Němcové bezesporu k nejčastěji užívaným – role rádce. Jde o velmi široce pojatou kategorii autostylizací, v níž můžeme dále sledovat jednotlivé její „odstíny“, tedy konkretizace. Stylizační kategorie „rádcovství“ je u Němcové založena nejčastěji na pocitu sounáležitosti, rovnosti, sdílených zkušenostech a podobném osudu s adresátem, přičemž pisatelka staví sebe v porovnání s adresátem nepatrně výše, zdůrazňujíc tak

⁴⁶ Lucie Saicová Římalová (Saicová Římalová, 2005, s. 51) člení sebestylizace v dopisech B. Němcové do tří skupin: 1) sebestylizace založené na roli, 2) sebestylizace založené na různé povaze vztahu k adresátovi a 3) sebestylizace dalších charakteristik.

⁴⁷ Saicová Římalová, 2005.

některý (nejčastěji jeden) svůj aspekt, v němž se od adresáta liší co do hloubky vlastních zkušeností. Tímto aspektem může být nějaká osobnostní vlastnost, charakterový rys či něco jiného, v čem má nad adresátem převahu – např. vyšší věk, zkušenost v roli matky v porovnání s bezdětnou ženou, literární zkušenost, znalost nějaké situace či osoby, aj. V souvislosti se sebestylizací do role rádkyně obvykle poukazuje na svoje přednosti nebo zkušenosti, které ji pro tuto roli „kvalifikují“, a současně s tím zmiňuje nezkušenost adresátovu, aniž by se ho tím však chtěla nějak dotknout. Velmi často se autostylizace do role rádkyně objevuje v dopisech ženám-přítečkyním. Známý je vliv Němcové na rozhodnutí její přítelkyně Antonie Bohuslavy Rajske provdat se za ovdovělého Ladislava Čelakovského, který je doložen právě v dochované korespondenci (dopisy č. 3–6). Rajska se Němcové se svými úvahami o sňatku s Čelakovským svěřila při osobním setkání v Praze a buď svou starší přítelkyni o radu přímo požádala, nebo byla tato záležitost pro Němcovou natolik důležitá, že se sama rozhodla sdělit nerozhodné dívce své stanovisko: „Bolně mě včera Vaše slova dojaly, a neustále se v mém srdci ozývají. Vím, jak těžko je v té věci radu dáti; ale co mohu a jak myslím, to chci Vám zjeviti; zdali s Vámi nesouhlasím, nuže, odpuste mně.“ (3) To, že se pisatelka v úvodu dopisu i v jeho závěru („Odpuste mou sesterskou radu...“) za udělení rady omlouvá, poukazuje spíše na to, že o radu přímo požádána nebyla a rozhodla se k tomu pouze na základě vlastního úsudku. Tomu nasvědčuje také její překvapení nad tím, že se adresátka skutečně pisatelčinou radou řídila: „S radostí, ale spolu s úzkostí jsem Váš list obdržela; já ani nepomyslela, jaké následky by mohl mít, až jsem teď Váš obdržela a viděla, co Vy dobrá, obětující se duše jste učinila.“ (5) Obratně zvolenými slovy je tu vyvolán dojem pisatelčiny skromnosti (zde vidíme prolnutí s další rolí vymezenou Saicovou Římalovou) a v kontrastu s výjimečností subjektu adresátky. Sebe prezentace pisatelky jako rádkyně se objevuje také v dopisech sestrám Rottovým a později poznaným přítelkyním; obvykle se týká mateřství, péče o domácnost, manželství, ale i literární činnosti. Rádkyní se však Němcová stává také v dopisech mužům (včetně manžela), stejně jako v listech psaných dětem. Zohledníme-li zároveň vzájemný vztah komunikantů, který má pro volbu stylizace v dané situaci zásadní význam, můžeme jednotlivé konkretizace tohoto typu sebestylizace specifikovat jako matka-rádkyně, sestra-rádkyně, přítelkyně-rádkyně, podle akcentované sociální role jako hospodyně-rádkyně, literátka-rádkyně, vlastenka-rádkyně atd. Opět je potřeba zdůraznit, že jde o typy velmi obecné, protože ve většině případů dochází k jejich kombinaci s jinými

stylizacemi, přičemž jednou převládne jeden charakterový rys, jindy zase jiný. Například ve vztahu k sestře Adéle může pisatelka vystupovat z pozice sestry, přítelkyně, ženy, starší a vdané osoby, rádkyně, vlastenky atd. – každý z těchto dílčích rysů může být v rámci autostylizace subjektu pisatelky v dopise obsažen a do různé míry akcentován, podle toho, jaký záměr zrovna v daném dopise pisatelka sleduje.

Dopis Adéle Panklové z 25. listopadu 1856 (č. 308)

Pro lepší názornost si ukažme rozmanitost užitých stylizací v jednom konkrétním dopise. Hned v úvodu dopisu akcentuje pisatelka sesterský vztah mezi oběma komunikantkami, záměrně používá tvar „v naší rodině“, aby tak zdůraznila rodinnou blízkost obou žen a navázala kontakt. Vzápětí je využita autorčina role rádkyně založená tentokrát na vymezení stylizační dvojice vdaná žena × svobodná dívka. Pisatelka si nárokuje právo z pozice vdané ženy udílet své doposud nezkušené sestře rady: „Pamatuj si, Adélko, manželství může být nebem, je-li v něm láska a vzájemná úcta; stane se ale peklem, klesne-li k sprostotě!“ Pisatelka se rozhodla obrátit se oslovením přímo na adresátku, explicitně jí dává najevo, že její rada je důležitým poučením, které by si měla adresátka uchovat v paměti a neustále si ho připomínat. Aby dodala váhu svým slovům a současně podložila své oprávnění udělovat v této oblasti rady, poukazuje na vlastní špatné zkušenosti. Dělí se s adresátkou o zklamání, které jí její manželství přineslo, a doufá přitom, že tato sdílená zkušenost bude pro mladší sestru dostatečnou ochranou před podobným zklamáním. Velmi taktně poukazuje na přílišné mládí a neznalost života adresátky tím, že je připisuje sama sobě ve věku odpovídajícím adresáččině aktuálnímu stáří: „Jak krásný, jak nádherný jsem si představovala život po boku milovaného muže, avšak ten život mi nebyl souzen! – To jsem pochopila až příliš brzy, vzdor své malé znalosti světa, vzdor svému mládí – že se naše charaktery k sobě nehodí a že mezi námi nikdy nezavládne opravdová harmonie!“ Pisatelka se stylizuje také do role matky, aby tak postavila vedle sebe lásku manželskou a lásku mateřskou, z nichž ani jednu adresátka doposud nepoznala: „Zbyla mi jediná vášeň – láska k mým dětem, a pro ty jsem snášela výsměch, všechny ty sprostoty, pro ty jsem se vystavovala otroctví, jež je často mnohem horší než to v Americe.“ Zajímavé je srovnání utrpení v manželském soužití s otroctvím v Americe, Němcová se patrně snaží tímto neobvyklým příměrem

zintenzifikovat své naléhání na sestru, aby se bezhlavě nehnila do manželství, přitom zde využívá stylizaci do role osoby s větším přehledem a informovaností o životě na jiném kontinentě.

Následuje stylizace subjektu narátorky do role literárně činné ženy, spisovatelky tělem i duší: „... tak tomu bylo i u mne – když jsem se cítila nejnešťastnější, vzešla mně krásná hvězda lásky – jako poutníkovi, když tápe v temnotách! – Ta mně zazářila na cestu a tu jsem následovala. Byla to poezie, kterou ve mně neštěstí probudilo k životu jako zázračný květ! Ta jediná mně oslazuje život a já jsem se jí zasvětila navěky! Ta mě naučila milovat lidi, ta zabránila tomu, abych zašla ve sprostotě života a ta učinila lepším mé srdce, zušlechtila mou mysl!“ Němcová těmito slovy sděluje své sestře, proč se stala spisovatelkou, zároveň jí připomíná, že vedle lásky je důležitá také seberealizace ženy a pravděpodobně také sama před sebou obhajuje svá rozhodnutí učiněná v minulosti. Pisatelka po své zpovědi přirozeně potřebuje slyšet sestřin soud a sama jí předestírá, jak by ji měla adresátka vidět – chce být v jejích očích vnímána jako trpitelka, ale zároveň silná a statečná osobnost: „Ach Adélko, co jsem se nabojovala, co jsem se natrpěla, než jsem došla tak daleko, jak jsem teď!“ V kontrastu s tím shovívavě poukazuje na sestřinu nezkušenost a neposkvrněnost životními problémy: „Moje milá sestro, takových bojů Tvůj duch ještě neokusil, a nakonec bude lépe, nepoznáš-li je nikdy!“ Aby snad Adéla Panklová nepovažovala srovnání životních osudů za ponižující nebo zlehčující vůči sobě, navozuje znovu pisatelka sesterskou blízkost, která ji k takto osobním radám opravňuje, a to prostřednictvím přímého oslovení adresátky. Překvapivě proto působí náhlý obrat ke stylizaci do role adresáččiny matky: „Pamatuješ se ještě, jak jsem Tě vláčela na zádech, když jsem šla do Skalice, a jak jsi pro mne plakala a chtěla jít se mnou, když jsem šla z domu – pamatuješ se ještě na ty časy, kdy jsem byla Tvojí panímámou?“ Adresátka připomíná blízkost a intenzitu vzájemného vztahu, aby tak navodila pocit důvěrné znalosti adresáččiny povahy, který jí dává právo radit jí v rozhodování týkajícím se jejího života. Vzájemné porozumění připomíná ještě i dále: „A zde bys také spíše našla duši, která by Ti rozuměla a Tvé srdce a Tvou mysl cenila výše než zlato a pozemky.“

Další část dopisu je věnována řečem o mužích Adélinu života. V předchozím textu navozený a zdůrazňovaný dojem věkového odstupu mezi sestrami je zde zcela pomíjen, adresátka je vyzývána ke svěřením se se svými city: „A o ostatních mi nic nepíšeš, o tom kapelníkovi? – Proto se mně zdá, jako kdyby Ti na něm více záleželo;

uhádla jsem?“ Jako rovnocennou rozumnou bytost vnímá pisatelka svou sestru také při vyslovení prosby o pozitivní vliv na mladého Karla Němce: „Co mi píšeš o Karlovi, dělá mně starost, a prosím, snaž se ho přimět dobrými slovy, aby byl způsobilější a zanechal své hloupé pýchy, přijde mi to u mladého člověka nesnesitelné!“ V závěrečné loučící pasáži dopisu je opět vyzdvihován sesterský vztah, přičemž pisatelka ještě zdůrazňuje svůj vřelý vztah k sestře.

Z tohoto dopisu je tedy patrné, že Božena Němcová ve vztahu k mladší sestře Adéle využívá různé typy stylizací. Jejich obměňování je obvykle závislé na dojmu, jaký se u adresátky snaží vyvolat, nebo na účinku, jehož chce svými slovy dosáhnout. Díky promyšlené kompozici a přirozenému používání jednotlivých stylizací nepůsobí rozporuplně ani přítomnost zcela nesourodých a vzájemně zdánlivě neslučitelných kategorií vztahů, jako jsou např. matka versus sestra.

Pro naši práci je důležité všimnout si, zda a popřípadě jak se užívání sebestylizace proměňuje v posledních letech autorčina života. Vytváření sebeobrazů není schopností, která by vyžadovala nějakou větší míru koncentrace, toto projektování sebe sama je součástí komunikace za každých okolností, a proto můžeme užívání sebestylizací sledovat až do posledního perem zapsaného komunikátu. S ubývajícím schopností se soustředit ale pisatelka ztrácí moc (či snad vůbec snahu) vytvářené obrazy přikrášlovat. S tím souvisí také nepatrné rozdíly v některých dílčích stylizacích, např. v užití skromnosti. Jak si správně všímá Lucie Saicová Římalová⁴⁸, Božena Němcová se často uchyluje ke snižování vlastních kvalit a k podceňování svého díla při současném vyzdvihování pravého opaku u adresáta. Píše-li o sobě v dopise pro osobu mimo okruh rodiny a nejbližších přátel, používá ve shodě s Leechovými maximami hodnocení demonstující svou skromnost. Tyto pasáže jsou obvyklé zejména při zmínkách o vzdělání a o vlastní literární tvorbě. V posledních dvou letech života se ale z dopisů vytrácejí, a to i z uvedených dvou hlavních kontextů – srov. například dopis Josefu Kolískovi ze dne 14. ledna 1860 (569), jehož předposlední odstavec je psán stylem, jako by jeho autorem byl renomovaný literární kritik v oblasti českého tisku, a ne dříve tak skromná autorka, v očích mužů zlehčující své oprávnění vynášet soudy upozorňováním na nedostatek svého vzdělání.

⁴⁸ Saicová Římalová, 2005, s. 76–77.

4.1.4.2. Narušení textové koherence

Pokud jde o kompozici textu, vyznačují se dopisy Boženy Němcové obvykle vysokou mírou propracovanosti. Zkušená spisovatelka dokázala bez potíží využívat nejrůznější slohové postupy a přirozeně je kombinovat tak, aby jejich spojením vznikl souvislý, obsahově i jazykově celistvý dopis. Přechody mezi částmi vyprávěcími a popisnými pasážemi byly jemné a plynulé, jako by autorka tvořila literární dílo, a ne jen soukromý dopis psaný blízké osobě. Listy psané na samém sklonku autorčina života působí naopak chaoticky, zmateně, přeskakují od jednoho tématu ke druhému, dříve tak vybroušené větné celky se stávají útržkovitými, rozvitá souvětí nahrazují eliptické konstrukce a jazykovou bohatost vystřídal neustálé opakování stejných jednoduchých větných vazeb.

Pro lepší názornost proměny autorčina stylu srovnáme dopis z období, kdy byla Němcová na vrcholu svých tvůrčích i životních sil, s dopisem psaným přibližně rok před autorčinou smrtí. Jako příklad prvního z nich jsme mohli zvolit kterýkoliv z celé řady dopisů napsaných téměř až do konce 50. let, neboť vynikajícím stylem a propracovanou kompozicí se vyznačuje většina dopisů Boženy Němcové, k zhroucení kompoziční celistvosti dochází až na samém sklonku autorčina života. Z toho období ale bohužel (vzhledem k již dříve zmíněnému zúžení okruhu adresátů a přerušování korespondenčních kontaktů) nemáme mnoho dochovaných listů, a proto byl výběr druhého příkladového dopisu velmi omezen, za předpokladu, že jsme vyloučili dopisy psané rodinným příslušníkům. V těch je situace pochopitelně odlišná, zejména kvůli menšímu tlaku na dodržování formálních náležitostí dopisu.

Dopis Samovi Chalupkovi ze 22. listopadu 1855 (č. 256)

Po uctivém oslovení začíná autorka svůj dopis očekávaným poukázáním na svou delší odmlku v dopisování, kterou, jak se sluší a patří, ihned omlouvá: „Nezapomněla jsem, ale přenášeli jsme se do jiného bytu, pak návštěvy a ty krátké dny, kde člověk ani hrubě nic jiného nedělá, než spí, to vše zdrželo mne, že jsem ani ve své vlastní vůli vyhovět nemohla, bych vědomost o sobě dala.“ Místo zdoluhavých a obširných výmluv uvádí prostý výčet všech příčin, které byly pro psaní dopisu překážkou, a zdvořile poukazuje na vlastní vůli přes všechny komplikace příteli odepsat. Aby svou vůli dokázala, pokračuje opravdu „dáním vědomosti o sobě“, tedy informací o svém zdravotním stavu. Snad ze zdvořilosti komentuje svůj nepřilíš dobrý zdravotní

stav optimistickými slovy a explicitním poukázáním na vlastní veselou mysl, díky němuž se dostává k poděkování adresátovi za ubytování, který jí u sebe poskytnul: „Veselejší mysl mám ale co děkovat krásné přírodě u Vás a příjemnému obcování s vámi, milí přátelé.“ V souvislosti s tím informuje adresáta o příčině urychlení svého návratu do Prahy, vážnost policejního dohledu sice zlehčuje vtipnými poznámkami na adresu policie, pro odlehčení dokonce využívá promluvu k sobě samé, přesto ale dává adresátovi najevo své obavy z policejního sledování: „Safraporte, toť jsi přece něco,“ myslila jsem si, „když se tě tak bojí!“ – než přece bych raději nebyla v jistých očích ničím než něčím důležitým, je to velmi nepohodlné a mne to stálo všelikých radostí a mnoho pohádek pěkných ...“ K další pasáži, v níž příteli sděluje výsledky své cesty do Revúce, přechází skrze politování, že už se kvůli policejnímu dohledu nestihli setkat osobně. Z jednání v Revúci nejprve popisuje, jaké literární poklady má u sebe tamní farář, a teprve jako vyvrcholení uvádí, které prameny se jí od něj podařilo získat a jak vzájemné domlouvání spolupráce dopadlo. K tomu pro adresáta přidává vlastní názor. Následuje vyličení pokusu o navázání spolupráce s další osobou z tamního kraje, která by mohla vyvrcholit publikováním v časopise zvaném Muzejník. Přes tento společný bod se pisatelka okruhem vrací k subjektu adresáta a jejich vzájemné literární spolupráci. Aby ho přesvědčila k práci, kterou Samo Chalupka již dříve zřejmě odmítl, používá Němcová strategii lichocení adresátovi ve spojení se snižováním vlastních kvalit: „A nechtěl byste se na ten slovníček rozmyslit? Já přece nemám takovou sbírku ani co Vy, jen co jsem dříve nasbírala a nyní dílem sama, dílem Vaší laskavostí se dověděla, – a dám to též do Muzejníka, jako Lambl dal ten slovníček, jež, jak vidím, nazvíce od Vás měl.“ Aby adresáta opravdu přesvědčila, apeluje nenápadně na jeho cit pro spravedlnost ve smyslu „když on, tak já taky“. Poukázáním na jeho ochotu pomoci jiné osobě se snaží adresáta přimět, aby vyslyšel také její prosby o pomoc. Po krátké odbočce, kterou pisatelka záměrně využila k přesvědčování adresáta, se téma dopisu vrací k zmiňovanému pobytu v Revúci a pokračuje vyličení navázané spolupráce s další osobou.

Přechod k odlišnému tématu autorka explicitně vyznačuje: „Nyní tedy o něčem jiném.“ Usnadňuje tak čtenáři orientaci v dopise přípravou ho na změnu tématu. Nejprve deklaruje akt darování svého díla adresátovi a při té příležitosti se uchyluje k obvyklé stylizaci skromnosti a sebedoceňování: „Neočekávejte ani román, ani novelu stylu francouzského neb německého, jen prosté líčení našeho českého života, psané pérem neučeným. Nejsemť já honěná v školách vysokých, institutech

a penzionátech ...“ Zajímavý je v této pasáži očividný rozpor mezi informací tematizovanou a informací implikovanou. Zatímco autorka v rámci stylizace skromnosti hovoří o nedostacích ve svém vzdělání a tudíž o vlastních literárních nedostacích, slova, kterými tuto skutečnost popisuje, jako by obsah sdělované skutečnosti přímo popíraly svou vzletností a poetickým nádechem: „Jak jsem vyrostla, tak jsem vyrostla! Prozřetelnost boží se o mne postarala; nadala mne srdcem zdravým, v němž vše láska k člověčenstvu, kusem fantazie, a pak mne prohnala školou všelikého utrpení. Tak jsem se stala tou, kterou jsem, a ačkoliv mne mnohdy touha po vědění po vesmíru by proháněla, přece spokojím se i s málem a tu malou část vděčně podávám na oltář mé vlasti. Kdo více dostal, ať položí víc!“ Stejně rozporuplně působí také líčená skromnost („spokojím se i s málem“) vzápětí popřená sebevědomým zvoláním („Kdo více dostal, ať položí víc!“).

Požádáním o vyjádření kritiky nejen adresátovy, ale také jeho manželky, se autorka dostává k dalšímu tématu, které zamýšlela v dopise rozebrat, otázce bratrství, která byla pro pisatelku zajímavá a jež ji s adresátem pojila skrze jeho manželku Eufrosinu. Opuštění tohoto tématu je opět explicitně vyznačeno nastolením tématu nového: „Ale já Vás tu nudím reflexemi, o kterých i Vy přesvědčen jste, a posud jsem se nezeptala, jak se od té doby, co jsem Lehotu opustila, máte.“ Na tomto místě dopisu je tedy učiněno zadost zdvořilostním otázkám ohledně zdraví adresáta a jeho rodiny (které jsou v dopisech Boženy Němcové opravdu typické). Aby tuto obvyklou pasáž uzavřela, cituje autorka lidovou moudrost: „Ale blaze, kdo se dočká takového věku a ku konci říci může: ‚Nežil jsem nadarmo.‘“ Následuje kontaktní část dopisu ujišťující o vzájemném přátelství obou osob a jejich blízkých. Obsahuje informování o osobě pisatelky, pro ozvláštnění uvozené otázkou, vloženou do úst adresátově manželce: „Zajisté paní sestra často řekne Katušce neb Ance: ‚Co asi ta paní robí?‘“, dále zopakování její vděčnosti za poskytnuté pohostinství, zmínky o společných přátelích a samozřejmě pozdravy a ujištěním o neutuchající náklonnosti a přátelství.

Dopis Josefu Seidlovi ze 17. září 1861 (č. 644)

První součástí tohoto dopisu, která upoutá náš pohled, je pro Boženu Němcovou neobvykle strohé oslovení adresáta „Pane Seidl!“ Dříve tak typickou zdvořilost a uctivost nahradila hrubost způsobená přísným soustředěním na sledovaný záměr, s nímž byl dopis psán: „Když nikdo na mě nepamatuje a nedbá poslati, oč jsem už

tolikráte psala, tedy jsem [nucena] obrátiti se k Vám, abyste se o to postaral, abych to co nejdříve dostala. –“ Ve snaze stručně a přehledně sepsat své požadavky začíná pisatelka hned po úvodním odstavci jednotlivé prosby číslovat. Nejde však o prostý seznam, požadavky jsou součástí souvislého textu, který tvoří poměrně obvyklé listovní psaní, které je rozčleněno do samostatně očíslovaných pasáží, vztahujících se k jednotlivým věcem. Předměty někdy nejsou žádným způsobem zvýrazněny, jinde naopak ano. Samostatnou položku v seznamu tedy může tvořit vysvětlení celé situace, která opětovnému vyžádání daného předmětu předcházela: „Předešlý měsíc poslední dni psala jsem pánovi, aby poslal Rézinku pro ty šaty, že jsou dávno už hotovy, a pro sametky – poslala jsem mu v psaní plíšek na šaty a ceduličku na známku těch sametek, až se od nich zaplatím a Vy že mně je můžete poslat. Ale doposud je nemám, ačkoliv jsem Doře přikázala, aby mně je hnedle i dva páry punčoch poslala, – a poněvadž jsem jí dva zlatý půjčila, nechť tedy řekne tátovi o ně.“ Pro čtenáře je jistě zarážející, že pisatelka cizí osobě (sluhovi v administraci Národních listů), která není zasvěcena do rodinných problémů, svěřuje mimo samotnou informaci o situaci, která prosbě předcházela, také poznámku určenou pro dceru Theodoru. V očích pisatelky spolu tyto dvě skutečnosti jistě úzce souvisely, avšak s ohledem na adresáta šlo v případě poslední uvedené informace o sdělení zcela nepatřičné a irelevantní.

Jen odhadovat můžeme, jakou informační hodnotu pro adresáta měla poznámka „z toho rohu bílého a černého, co jsem vždycky měla“, uvedená v souvislosti s prosbou o zaslání násadek. Mohl adresát znát pisatelčiny zvyklosti v používání psacích potřeb? K doložení problémů s psaním dřevěnými násadkami zmiňuje autorka svůj neuskutečněný záměr psát nakladateli Augustovi, který byl nekvalitními psacími potřebami zhatěn. Potud zdá se být informace pro adresáta relevantní. Z jakého důvodu ale Němcová přidává zmínku o tom, že pro ni Antonín Augusta přichystal ubytování, včetně výčtu pokojového vybavení? Snad aby tak zdůvodnila svůj další požadavek, který se týká ložního prádla. V této části dopisu už si můžeme povšimnout, že jeho autorka od započatého číslování požadovaných předmětů na rozdíl od původního plánu upustila. Při zmínce o synovi Jaroslavovi Němcová odbíhá od sepisování požadovaných věcí a zajímá se o rodinné záležitosti: „Jarouš ať mně pošle svoji fotografii, ale ať ji sám zapakuje. Jestlipak je u táty? – Karla pozdravujte a řekněte mu, aby nezapomněl na ten jasan na Hynkův hrob, já mu ho zaplatím sama, kdyby mu ho nechtěl zaplatit táta – ale to on mu zaplatí.“ Při té příležitosti, když už

došlo k odbočení od původního tématu, se pisatelka vyptává také na ostatní blízké osoby, které adresát patrně zná. Bez výraznějšího předělu náhle přechází k udělování instrukcí týkajících se přiložených lístků a adresátových služeb jako posílčka.

V souvislosti se zadanými úkoly se spisovatelka sluhovi náhle svěřuje se svými úmysly vyzískat od svého mecenáše finanční prostředky, které už předem zamýšlí využít jinak, než jak bude dárci tvrzeno. Aby se v adresátových očích ospravedlnila, přidává Němcová vysvětlení v podobě stručného vypsání finančních výdajů a bídné situace své rodiny a závazku větší šetrnosti do budoucna. Tuto deklarovanou šetrnost ale sama vzápětí popírá, když ve snaze projevit adresátovi vděčnost slibuje, že mu na Vánoce nechá poslat večeři pro jeho rodinu. Úvahami o dalších donátorech se dostává zpět ke stěžejnímu tématu dopisu a uvědomuje si, že ještě neuvedla svou současnou adresu, kam jí má adresát věci poslat. Po napravení tohoto nedostatku se vrací k pokračování v sepisování zamýšleného seznamu, který ale nelogicky začíná znovu číslovat od jedné. Tentokrát už se od soupisu vyrušit nedá a za dvanáctou položkou uděluje pokyny k přípravě a doručení balíku. Poté si roztěkaná (přestože si pro tento dopis připravila koncept!) pisatelka znovu vzpomíná na dodatečnou položku seznamu a opět pokračuje v udělování instrukcí. Velmi rychle (s odvoláním na spěch kvůli včasnému odeslání) dopis ukončuje, ale z nepochopitelného důvodu ho zapomíná (nebo nechce?) podepsat, což opět svědčí o její roztěkanosti a nesoustředěnosti.

Ze srovnání uvedených dvou dopisů je patrné, jak autorka v pozdním období svého života postupně ztrácí schopnost logické výstavby textu, přirozeného rozvíjení tématu a sledování vytčené komunikační strategie. Vlivem nejrůznějších starostí a rozptylujících okolností, za nichž byl dopis psán, přestává být schopna držet se myšlenkové linie, často od ní odbíhá pryč. Koncepty započaté v úvodu dopisu nevydrží v průběhu psaní sledovat a postupně na ně úplně zapomíná (viz načaté, ale nedokončené číslování požadavků v dopise Josefu Seidlovi a bez ohledu na něj nový pokus o číslování v závěru dopisu). Nedokáže už objektivně posoudit relevanci uváděných skutečností a zahrnuje tak adresáta pro něj zcela nepodstatnými informacemi.

Pro úplnost se podívejme také na dvojici dopisů vzniklých v odlišných obdobích autorčina života, adresovaných tentokrát někomu z rodiny. Ideální srovnání se nabízí na příkladu dopisů určených Karlu Němcovi, ale rozborem dopisů tomuto adresátovi

se již intenzivně věnovala Lucie Saicová Římalová⁴⁹. Srovnajme tedy například dopisy psané dceři. Většinu dopisů Theodoře Němcové z let 1860 a 1861 tvoří pouze výčty úkolů a věcí, které má dcera obstarat, přesto však mezi nimi existuje i list (645), který není pouhým seznamem.

Dopis Theodoře Němcové z 10. září 1855 (č. 240)

Psaní začíná laskavým oslovením adresátky obsahujícím deminutivní podobu jejího jména. Pisatelka tím dává hned v úvodu najevo svůj vřelý cit vůči ní. V souladu s tím pokračují hned první slova dopisu: „Tvůj majounký listek mne těšil, tím více, an se mi tu noc o tobě zdálo, žes nemocná. – Věřím, že se Ti stýská po mně, však i mně se po Vás stýská – ale když to jinak být nemůže, musíme to snést a těšit se, jak každý z nás dovede.“ Hned vzápětí přechází pisatelka k pokárání adresátky z pozice matky: „Mám ti za zlé, Dorinko, jestli bez příčiny nechceš u Špottů pobýt jako kdy jindy, když jsem doma byla já (...). Jen poslechni – vždyť ti take lépe čas ujde, a můžeš pobýt v zahradě, když je hezky.“ Přestože jde o pokárání a snahu dceru přimět k poslušnosti, využívá k tomu pisatelka pouze zdvořilá vyjádření, stále ji oslovuje zdvořilým křestním jménem a za účelem persvaze jí předestírá klady tohoto případného rozhodnutí.

Dvakrát se v textu objevuje stylizace snižující adresáčiny kvality, v obou případech je jí užito k jejímu namotivování. Poprvé jde o zběhlost v ručních pracích: „Umí pěkně práce, a je o rok jen starší než ty, budeš mít co spěchat, až budeš zdráva, abys uměla, co Ti potřeba.“, ve druhém případě o zvědavou a učenívou povahu: „Moje fraucimorka, co má povinnost uklízet pokoje, dostala zimnici, nyní mi chodí správat' a obradit' izbu – d'ouče jako Ty, ale bystré jako šípka, všemu se diví, všecko vidí, na všecko se ptá a všemu diví jako Márka...“ O něco dále pisatelka své dceři uděluje rady do budoucna, které by jí měly usnadnit život: „Kdyby se Tobě trefilo přijít do světa, hled' získat si lásku a důvěru lidí, neponos se nad žádným, a všude najdeš dobrých lidí.“ Jsou to typické rady rodiče svému dítěti.

Dopis dále obsahuje popis matčina pobytu v Banské Bystrici, otázky týkající se domova a reakci na předchozí Theodořin dopis matce – Božena Němcová v něm vyjadřuje pochopení, politování, spoluúčast a drobnou radu, jak si poradit s nouzí.

⁴⁹ Saicová Římalová, 2005, s. 139–150.

Dopis Theodoře Němcové ze 17. září 1861 (č. 645)

Už samotné oslovení naznačuje, že pisatelce neležela při psaní dopisu na srdci zdvořilost, úcta či jiný vřelý vztah k adresátce, ale pouze zřetel ke svému vlastnímu zájmu. Z toho důvodu chybí jakýkoliv ohled na adresáta, pozornost je upřena pouze k uspokojení vlastních potřeb. „Ty seš tuze dbalá – víš dobře, že ty šaty potřebuju a to vše, co jsem přece napsala.“ Pokárání dcery tentokrát není ohleduplné a taktní, ale naopak přísné a nekompromisní, kritika padá plně na osobu adresátky: „Ale mohu si myslit, co děláš celý den, že si jen tvých věcí hledíš, abysi je měla v pořádku – a co je ti do mámy – když jseš už doma.“ Němcová dceru obviňuje ze sobeckosti, ale přitom celý její dopis je sobecký. Jeho centrem je výhradně subjekt narátorky, soustředí se na její potřeby, přání a její práci. Pisatelka uděluje dceři instrukce, co a kde jí má obstarat bez větší souvislosti přeskakuje na další témata. Zmatečně působí také prostorová deixe: „V sobotu se tiskne program a to musí být všechny ty spisy zde. Na druhý týden první dni začne se tisknout Babička. Vydání i tisk budou pěkný. – Ve čtvrtek, když jsem tam přijela, zůstala jsem v hostinci U Pifflů a poslala jsem mu do tiskárny líst, který jsem si napsala v Tejnici, kde jsem [byla] do půl desáté ráno, nocleh a snídaně stálo mě 80 x.“ V uvedené pasáži se nejprve objevuje příslovce „zde“, jímž pisatelka pravděpodobně odkazuje k místu, kde se v době psaní zdržuje a odkud je list odeslán, tedy k Litomyšli. Když náhle přejde téma dopisu od vydání autorčina díla k uskutečněné cestě, používá pro označení místa „tam“. Ovšem v předchozím textu se žádné místní určení neobjevuje, toto slůvko tedy neodkazuje k ničemu. Možná autorka zamýšlela uvést zmínku o nějakém místě či městu, pak změnila směr myšlenek a psala o něčem jiném a v této části textu už si ani neuvědomila, že zamýšlené místní označení nepoužila, a navzdory tomu k němu odkázala.

Textové souvislosti chybí i v dalších částech listu: „Když dostal Augusta líst, poslal hnedle domovníka pro moje věci a ten vedl mě do hostince U Hvězdy na konci rynku. Paní je vdova a má dvě dcery, obě hezký a jednu malou ještě, a syna, ten ale není doma.“ V každé z těchto dvou po sobě následujících vět je odlišný subjekt a mezi větami neexistuje žádné textové propojení. Čtenář dopisu se tak může pouze domnívat, o jaké „paní“ je v dopise najednou řeč. Snad paní ve smyslu manželka Antonína Augusty, zmíněného v předchozím souvětí? Nebo paní, tedy majitelka popisovaného hostince? Následující věty první možnost, tedy manželský vztah mezi

onou paní a Antonínem Augustou vyvrací: „Paní je vdova a má dvě dcery, obě hezký a jednu malou ještě, a syna, ten ale není doma. Pan Augusta je tam poručíkem a říkají mu děti strejčinku, je také příbuzný ze strany paní.“ Podle uváděných informací o rodinných poměrech zmíněné ženy je nasnadě, že adresátka danou osobu nezná a že tedy při čtení dopisu postrádala logickou souvislost stejně jako současný čtenář.

Od rozboru rodinných poměrů v rodině paní hostinské přechází autorka k podrobnému popisu hostinských místností a jejich vybavení. Pro ozvláštění dopisu používá přímou řeč, avšak opět proti logice textu neuvádí, kdo je vypovídajícím subjektem. V následující části dopisu je opět nevhodně použita prostorová deixe: „Je t[u] laciný krejčí a hezky šije a také švec ve Vídni vyučený. Ve čtvrtek byla jsem tam pozvaná k obědu, byla taková hostina, jako kdyby kdoví byl přijel, a ona je velmi příjemná paní.“ Bezprostředně za zmínkou o ševci vyučeném ve Vídni následuje věta, která na předchozí větný celek nijak nenavazuje, ale obsahuje deiktické slůvko „tam“. Editoři korespondence v poznámce k dopisu uvádějí, že je míněn dům vydavatele Augusty, tomu však neodpovídá sled informací, který vyznívá tak, jako by byla Němcová pozvána na oběd do Vídně či přinejmenším do rodiny ševce.

V rozporu s konvenčními korespondenčními zvyklostmi chybí na konci dopisu podpis a celá závěrečná loučící pasáž je zestručněna do jediné věty.

Ze srovnání obou dopisů, vzniklých s odstupem šesti let, je zaprvé patrné, jak se zhoršila textová soudržnost a logická výstavba dopisu, a můžeme si také všimnout zásadní proměny týkající se subjektu pisatelky. Ohled na adresátku vystřídalo upření pozornosti na sebe samu a záležitosti mající význam pro autorku, kontaktní části dopisu téměř zmizely stejně jako dřívější zdvořilost a laskavý tón. Formální znaky dopisu buď chybí úplně, jako je tomu v případě podpisu, nebo jsou minimalizovány (viz strohé a přísné oslovení). Po dříve tak vynikající epistolografce nezbyla ani stopa.

Dopis Vojtěchu Náprstkovi z 21. listopadu 1861 (č. 657, 658 a 659)

Vrcholem narušení textové koherence je poslední epistolární dílo, které z rukou Boženy Němcové vzešlo – trojfragment dopisu Vojtěchu Náprstkovi. Tomuto

nedokončenému dopisu bylo již v odborné literatuře věnováno dost pozornosti⁵⁰, pravděpodobně více než kterémukoliv jinému listu z pera Boženy Němcové, avšak přesto si zaslouží několik poznámek, týkajících se jeho textové výstavby. Stěžejním záměrem, s nímž tento dopis vznikl, byla potřeba omluvit svou pracovní nekázeň před přítelem a podporovatelem Vojtěchem Náprstkem. Pisatelka se rozhoduje přiblížit adresátovi co nejobjírněji situaci, v níž se nachází a kvůli které nebyla schopna svým závazkům dostát. Popisované události jsou pro ni ale ještě natolik živé a citlivé, že se jimi nechává strhávat do proudu emocionálně vypjatého vyprávění a k objasnění toho, „pročpak ta Božena tu Babičku nevydává“ v žádném z fragmentů vlastně nakonec nedojde. Když si však najednou uvědomí, jak daleko se až nechala svým zapáleným líčením prožitých událostí unést, vrátí se znovu na začátek a pokouší se dopis rozepsat podruhé, tentokrát jinak. To se opakuje ještě jednou. Vzniknou tak náčrty dopisů, které se vyznačují vysokou měrou expresivity, bořením obvyklých tabu (Němcová se v některých pasážích nechává unést svou zpovědí tak daleko, že si záhy uvědomuje překročení jistých společenských hranic a raději začíná své vypravování znovu) a neschopností povznést se k objektivnímu vyličení prožitých událostí.

Fragment otištěný v pořadí jako první (657) se soustředí na vyličení manželské krize v rodině Němcových, která pravděpodobně byla nejzásadnější překážkou, která spisovatelce v práci na připravovaných sebraných spisech bránila. Potud je tedy informování adresáta o prožitých hádkách na místě, neboť tím pisatelka dokládá nemožnost soustředit se na literární práci. Čistě z objektivního hlediska by však pro tento účel stačila informace stručnějšího charakteru, jaký měly podobné zmínky o manželských neshodách v dříve psaných dopisech. Tentokrát však pisatelka přistupuje k objírnějšímu popisu. Zatímco v prvním fragmentu (657) líčí situaci z dlouhodobějšího hlediska (popisuje celý poslední měsíc společného soužití), přičemž toto vyprávění tvoří jádro celého dopisu, v druhém náčrtu (658) jsou informace o manželském soužení zestručněny a rozesety do popisovaného rozhovoru Boženy Němcové s Josefem Daňkem. Pozornost je soustředěna spíše k událostem jednoho konkrétního večera – den před odjezdem z Prahy, který je adresátovi podán tak přesně, jako by byla promítána scéna z filmu s konkrétními replikami

⁵⁰ Podrobný rozbor trojfragmentu nazvaný Poslední slovesný výkon otiskly autorky Jaroslava Janáčková a Alena Macurová v zatím nejrozsáhlejším uceleném díle věnovaném korespondenci Boženy Němcové – Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové (Janáčková et al., 2001).

zúčastněných osob. Když si tuto nepatřičnou detailnost pisatelka uvědomí, utne dopis bez jeho dokončení a raději začne znovu. Unavena připomenutím prožité nepříjemnosti se jejímu opakování raději vyhýbá hned v úvodu listu: „Jak jsem poslední večer v Praze strávila, to Vám povím někdy ústně.“

Všechny tři fragmenty oplývají v porovnání s dříve psanými dopisy vysokou frekvencí užití přímé řeči, čímž popisovaný příběh dramaturgizují a gradují. Prudkost, s jakou jednotlivé obrazy autorce vyvstávají na mysli, je patrná také z větné stavby, resp. z jejích chyb. Literátka tak zkušená, jakou Němcová v závěru svého života jistě byla, navíc známá svým bohatým a vybroušeným stylem, se pod tíhou nepříjemných vzpomínek nechává strhnout k větám eliptickým, postrádajícím logickou návaznost a vnitřní soudržnost. V tomto ohledu jsou první dva fragmenty (657 a 658) výrazně horší než dopis třetí, který je po stránce jazykové nejpropracovanější a nejpřičtější. Velký prostor je v něm věnován líčení hospodářství rodiny Daňkovy a s velkým zaujetím je popisována zřejmě dobová novinka – tušování (sprchování). Smyslem pro detail a reportážním stylem jsou tyto pasáže blízké národopisným črtám Boženy Němcové, popisujícím tradice a zvyky na Slovensku: „Také jsem se tam každý den tušovala. Mají tam dole takovou komoru a tam je nevysoká plechová a vycínovaná kulatá kád' a vprostřed je stolička; dole v kádi je kohoutek. Sluha nanosí tam do dvou putynek vody ze zahrady a kropící konev. Ten, kdo se chce tušovat, svlékne se donaha a postaví se dolu do kádě a sluha nalije do kropící konve vody a postaví se na tu vysokou stoličku a kropí na něj vodu ze všech stran, a když je už hodně vody, vezme velikánskou měkkou, smočí ji do vody a vymačká ji nad hlavou tomu, kdo se koupá, a potom se utře ručníkem a oblekne se a je, jako by se znovu narodil, a sluha kohoutek spustí, houbu vymačká a kád' vytře.“ (659) Připustíme-li popis sprchování jako pro adresáta informačně hodnotnou odbočku od hlavního tématu dopisu, jaký význam pak pro něj mohl mít detailní rozpis zasedacího pořádku v rodině Daňkových? „Mezi tou řečí přinesl sluha čistý talíř, vidličku a nůž a Daněk vzal si svůj talíř a odšoupl ho okolo rohu, postoupiv mně svoje místo navrch stolu. Vedle Daňka seděl mladý Goll, syn to jeho sestry Marie, co se zbláznila. (...) Vedle Golla seděl nejstarší synek Daňkův Otokar, dvanáctiletý, vedle něho mladší, osmiletý Vladimír a naproti mně seděl podstarší. Za rohem stolu seděla dcerka desítiletá Mária vedlé matky a naproti Daňkovi seděl kněhvedoucí.“ (659) Možnou motivací pro vykreslení zasedacího pořádku mohla být snaha pisatelky nepřímo poukázat na

úctu, které se jí v rodině Josefa Daňka dostalo, nebo také pokus netradičním způsobem představit členy rodiny svého hostitele.

V prvních dvou fragmentech velmi často chybí slovesná část věty, autorka zřejmě nechce ztrácet čas uvažováním nad vhodnými přísudky: „Já vám to potom povím, pane Daňku‘ – a chtěla tomu vozejkaři – ale on mně nedal a zaplatil mu sám a sluhovi poručil, aby moje věci nahoru do pokoje, a mě vedl dolu do pokoje, kde seděla paní i rodina u večeře.“ (658) Těžkopádnost autorčina stylu se projevuje v opakování stejných vazeb: „A také jsem jí přikázala, aby mu dala jeho kufr a bednu s obrazy a aby mu praly doma, že jim prádlo vynahradím. A také jsem přikázala, aby mně na moje věci, prádlo, knihy, obrazy a takové, pozor dala.“ (657) V druhém fragmentu zachází stereotypní opakování stejné vazby až do extrému: „Také jsem řekla Daňkovi, že se v tom bytu rozstonal na nepěknou nemoc a že ležel šest neděl. – Předtím že mně dával na živobytí pro pět osob 15 f. a potom 10 f. a ostatní že jsem musela vydělat. A když přišla činže, že jsem musela 30 fr. já složit. A to že byla ta pravá příčina, proč jsem se od něho odstěhovala, a ne jak on to Daňkovi řekl. (...)“ (658) Hromadění velkého množství vazeb se spojkou že budí dojem, že dopis vznikl jako neupravovaný záznam plynoucích myšlenek, jež autorce vyvstávaly na mysli a které chtěla adresátovi sdělit. Vzhledem k tomu, jak dokonale byly autorčiny dřívější dopisy konceptuálně promyšlené, sestylizované a jazykově vybroušené, se tento automatický záznam myšlenek jeví, jako kdyby ho psala zcela jiná osoba.

Pisatelka nedokáže udržet svou pozornost. Podobně jako malé dítě se nechá rozptýlit každou třpytkou, každým neočekávaným pohybem nějaké věci, pouští se také autorka rozprádané nitě svého vyprávění, kdykoliv se k tomu naskytne příležitost. Srov. poněkud nelogické zařazení zmínky o synu Jaroslavovi těsně za popis intimních ženských hygienických potřeb: „Po večeři uchystala jsem tašku a dala jsem si do ní tak ty drobnosti a pro příhodu dala jsem si také několik prošívaných podolků do tašky, kterou jsem si vypůjčila. Musela jsem si takové udělat skrze ten krvotok, abych nezkazila si košile a sukně, a ačkoliv jsem ho neměla, přece jsem myslila, kdybych potom, až pojedu po dostavníku, se roztrásla, aby se mně krev nespustila. Musím Ti také podotknout, že Jarouš nechtěl take s tátou se stěhovat, chtěl zůstat s tím Angličanem.“ (657)

Natřikrát rozepsaný, nikdy však nedokončený dopis je posledním a zároveň nejrozsáhlejším svědectvím o tom, že kdysi vynikající epistolografka není pod tíhou ran osudu nadále schopna tento svůj oblíbený žánr tvořit.

4.1.5. Proměna dopisů v rovině tematické

Vliv času se kromě již uvedených rovin korespondence dotkl mimo jiné také roviny tematické. Vedle zřejmých rozdílů ve zpracování stejného tématu různými adresáty v souvislosti s použitím odlišných komunikačních strategií a prostředků stylizace je v dochovaném listáři patrná také proměna využití a zpracování stejného tématu v průběhu času. Ukažme si tuto proměnu na dvou tématech, jimiž jsou dopisy Boženy Němcové proluty od nejstarších listů až po poslední fragmenty psané před smrtí autorky.

4.1.5.1. Téma zdraví

Zdraví Boženy Němcové nebylo nikdy příliš pevné, zdravotní potíže provázely ji a její rodinu prakticky po celý život. Velké trápení si prožila zejména s chorobami nejmladšího syna Jaroslava, ale také dcery Theodory. Zásadním okamžikem pro podlomení zdraví Boženy Němcové se stal předčasný a komplikovaný porod syna Jaroslava. Sama Němcová uvádí (v dopise Karlu Němcovi – 578) jako důležitý mezník pro zhoršení svého zdraví smrt nejstaršího syna Hynka, od této doby ji podle vlastních slov provázely chronické zdravotní problémy, kterých se přes několik krátkodobých zlepšení už nikdy nezbavila. Němcová si často stěžovala na problémy zažívací a trávicí, žaludeční křeče, krvetok (pravděpodobně nějaké ženské problémy), ale také běžná nachlazení a virózy. Jak píše Janáčková⁵¹, rodina Němcových byla pod stálým lékařským dohledem, přesto však si nemohla dovolit takové živobytí, které by jejich zdravotnímu stavu ne-li přímo pomáhalo, pak alespoň neškodilo. Z finančních důvodů byli Němcovi nuceni pronajímat si byty obvyklé stinné, vlhké, špinavé a dokonce zapáchající: „Nyní jsem zde, mám v Žitnobranské ulici vlhký byt, za který musím platit 120 f. CM, nikde jsem nic nedostala, mám topit ustavičně, aby se mi děti beztoho churavé neroznemohly, mám jim dávat dobrou stravu, a nemám nikde ničeho.“ (174) Protože zájem o zdraví odjakživa patřil ke společenským zdvořilostním tématům společenské konverzace, Němcová si se svými korespondenčními partnery (zejména ženami) píše o svém zdraví a o zdraví své rodiny velmi často. Krátké optání se na zdraví adresáta a jeho blízkých v úvodních

⁵¹ Němcová, 2004, s. 16.

nebo závěrečných pasážích dopisu patřilo v 19. století k obvyklým korespondenčním konvencím, stejně jako popřání dobrého zdraví v rozlučkové formuli.

Obvykle se Němcová o zdravotním stavu zmiňuje v rámci často používané sebestylizace do role zodpovědné matky a ženy dbající o své zdraví, viz např. závěr dopisu Alžbětě Lamblové (188): „Božence jsem Váš pozdrav vyřídila a mám navzájem zase též tak srdečný vyřídít Vám. Posud jsem nebyla v Kinské zahradě, jinám ale chodím pilně na procházku a každý den na Žofín koupat s dětmi. To mi dělá dobře a sílí mě; není přes studenou vodu, já ní hojím všecko, nedržím na žádné léky, protože mne pan dr. přesvědčil, jak málo platné jsou. (...)“ Zdůrazňuje tak svou starostlivost v této oblasti a nenechává adresátku na pochybách, že by cokoliv zanedbala. V dopise Antonínu Markovi (189) psaném krátce poté, co jí nemoc vzala dítě, neváhá autorka, stylizující se do role moudré, zkušené ženy, dokonce poučit adresáta v závěru dopisu o důležitosti zdraví, kterou sama díky tragické události poznala: „Doufám, že list ten Vašnosti ve zdraví najde. – Kdo toho daru božího nemá, tomu trudno na světě.“ Zatímco před ženami Němcová obvykle obhájí své postavení zkušené, zodpovědné a starostlivé ženy dbající o zdraví, v psaních mužům se z pozice toho, kdo má na starosti péči o rodinu, staví do role rádkyně a adresáta, o němž se domnívá, že je v dané oblasti méně zkušený, poučuje a nabádá: „Přeju Vám ten výlet z Vídně, ten Vás zotaví, na zdravém vzduchu ztratíte bolesti, kde kterou máte; ten žaludek, když neslouží, je zlá věc, na ten i já velmi trpím. Tu je potřeba zdravého vzduchu, studené koupání, dobře jíst, alespoň hodně masa, a prý i dobré pivo.“ (200) Podobně poučuje také vlastního muže (238): „... neboť jak se nastydne, může snadno dostat zimnici; take jí může dostat, kdo se víc koupá, než jeho organismus snese.“ Sebestylizaci do role rádkyně s mnoha zkušenostmi v oblasti léčení zdravotních neduhů samozřejmě nejčastěji využívá vůči vlastním dětem – radí jim, jak se mají chovat, aby nemocem předcházeli, co mají jíst, čemu se vyhýbat. Obvykle působí jako autorita sama, spíše výjimečně se opírá o rady osob povolanejších: „Špatně vyhlížím. – Ale jak mi sestra píše, nejsi ani ty tuze zdráva, copak je Ti přece? Píš mi to, já přece všelicos vím, co se nemocí týče, a znám šikovné doktory, snad bych Ti mohla něco poradit.“ (664) Jak už jsme zmínili, nejčastěji píše Němcová o zdraví ze zdvořilosti, s cílem ujistit adresáta o svém zdravotním stavu a popř. ve snaze působit na něj vlastními radami. Téma zdraví tedy pisatelka využívá především k realizaci kontaktní a informační funkce dopisu.

V souvislosti se zhoršujícími se vleklými chorobami ale začíná zdraví v jejích psaních měnit své postavení. Prakticky mizí dříve typické zdvořilostní poznámky, jako by pisatelka najednou vůbec nebrala ohled na adresátovo zdraví, dříve tolik důležité. Kontaktní funkce je spolu s dřívější starostlivostí úplně odsunuta do pozadí. Němcová přestává být v oblasti zdraví rádkyní, nezajímá se o zdravotní stav ostatních, v jejích pozdních dopisech zcela postrádáme zdvořilostní formulky poptávající se na adresátovo zdraví, dříve tak typické. Zmínky o vlastním zdraví nyní nabírají dvojího významu – v dopisech cizím lidem svou chorobu využívá k omluvení své pracovní nekázně a porušení daných slibů, ať už týkajících se stále více opomíjeného udržování korespondenčních kontaktů, nebo samotné literární činnosti. Typickým příkladem takových výmluv na zdravotní stav (ale i jiné nepřízně osudu) je dopis Václavu Čeňku Bendlovi (336): „Byla bych psala dříve ještě, než jsem Váš list dostala, a po obdržení hned, ale dílem že jsem byla churavá, mrzutá, a dílem že bych Vám byla ráda ten papír a Höllenfahrt poslala, kterou měli u Palackých. (...) Byla jsem churavá, celých čtrnácte dní jsem z té mé klece ani nevyšla – a posud nejsem svá; měla jsem kastrickou zimnici, jak tomu kašli a rýmě nyní říkají – a posud pokašlávám, trpím na zimu a nemám hlavu lehkou – leč jako bych ji měla všecku zapavučenou. – Také jsem ani pracovat nic nemohla po ten čas, co mi bylo tak špatně; – a mrzutá jsem byla, Václave, to si ani myslet nedovedete jak! Pomyslete, když je člověk churav a nemá groše!“ Následuje autorčin výčet skromných příjmů doprovázený vypsáním účelů, na než jsou získané peníze vynakládány. Snad ve snaze zapůsobit na adresáta přechází pisatelka záhy k líčení svého snu o adresátovi, v němž, patrně s cílem mu zalichotit, popisuje své uctivé chování k němu: „Júra se hrozně smál, popadl Vás okolo krku a řka: ‚Vašku, kdybych byl císařem, udělal bych tě mým dvorním poetem, tys kapitální chlap!‘ – chtěl Vás k sobě stáhnout na zem. Vy ale jste velmi dvorně spustil se přede mne na koleno. – ‚Kdybych měla vavřín, ověnila bych tě ním,‘ povídám, ‚ale že ho nemám, vezmi tu růži,‘ – a utrhla jsem z keříku v kruhuli vedle mne stojícího krásné poupě.“ Svými zdravotními neduhy omlouvá také zhoršení vlastního rukopisu: „Odpusťte, že tak špatně píšu, nastydla jsem se na ruku a mám s ní kříž, takže těžko péro držím.“ (613) Nejvíce obdivná slova vkládá pisatelka při vypravování o svém snu do úst jiné postavě, patrně ve snaze o něco málo ztlumit jejich pochlebovačnost. Také v dalším pokračování dopisu se jeho autorka věnuje především popisu svých všedních dní, starostí o obstarání peněz, což nadále využívá k omluvě své literární nečinnosti: „Kolik dní leželo to psaní zase ve stolku;

a já plna starostí chodila, abych sehnala zatím někde činži – neboť „kurz und gut“ – Ženu ještě nemám dokončenou. Do všeho bych se byla raději těch posledních čtrnácte dní pustila, jen né psát povídky, byla jsem jako tělo bez duše.

V dopisech rodinným příslušníkům jsou pasáže věnované zdraví jakýmsi postěžováním si nad vlastním bídým stavem: „Já vyhlížím velmi špatně a nechci ani říct, jak mi je.“ (285) Takovým malým postesknutím je dokonce v podstatě celý dopis Kateřině Petrovičové (626), jehož účelem bylo vyprosit od adresátky finanční výpomoc. Zatímco samotná prosba o půjčku se objevuje až v předposlední větě dopisu, celý předchozí text je věnován zdravotnímu stavu pisatelky, která přítelkyni informuje o svých problémech i o charakteru zvolené léčby. Vlastní zdravotní stav byl pro Němcovou dva roky před její smrtí už pravděpodobně tak vážný, že v dopise synu Karlovi (572) v souvislosti se svými právě oslavenými narozeninami dokonce pomýšlí na smrt: „Je mi 40 let; už mne nebudete tak dlouho mít, jako jste mne měli!“ Dříve Němcová o svých zdravotních potížích informovala pouze členy své rodiny, nyní už se nezděráhá popisovat je i docela cizím lidem, zejména ve snaze od nich získat finanční podporu, popř. omluvit své prodlení v přislíbené práci. Za účelem vyvolání soucitu v adresátovi neváhá Němcová popisovat také špatný zdravotní stav dětí, aby tak pro ně vyprosila finanční podporu: „Naříká si na slabotu a že ho bolívá hlava a žaludek od hladu a zimy.“ (623) Vyvrcholením její otevřenosti vůči cizím lidem v tak intimní sféře života, jakým je zdraví a tělesné problémy, je trojfragment dopisu adresovaného Vojtěchu Náprstkovi z Litomyšle⁵², Němcová tomuto muži neváhá popisovat své problémy s krvotokem, včetně detailního popisu své hygieny. Takového překročení etikety vůči cizímu člověku, a navíc muži, se Němcová nikdy předtím nedopustila.

4.1.5.2. Téma manželských neshod

Velmi častým tématem, kterým je korespondence (zejména pozdní) Boženy Němcové prosycena, je téma vlastní manželské krize. Až na pár let po svatbě nebyla Němcová snad nikdy v manželství spokojena, dokládají to zejména její občasná postesknutí si nejbližším přátelům a dětem v dopisech: „Kdyby byl táta se mnou zacházel jako se ženou, a ne jako s otrokem, byla bych ho milovala a byli bychom šťastní bývali do smrti ... A to se matce Tvoji zpříčilo od prvního týdnu manželství: hrubost,

⁵² Dopisy č. 657, 658 a 659.

neuznalost a neslušné chování odvrátilo její srdce od vašeho otce.“ (572) Právě v pozdní korespondenci začíná tomuto tématu věnovat stále více a více prostoru, a to zejména v dopisech dětem. Pokud jde o rodinné problémy, nemá Němcová před dětmi tajemství, takže v době největších manželských neshod, kdy byli oba synové mimo domov, je v dopisech o všem detailně informovala, hlavně staršího Karla, v němž po smrti milovaného Hynka nalézala patrně největší oporu. V roce 1860 vyvrcholily vzájemné spory s Josefem Němcem v manželskou odluku, 30. listopadu napsal Němec návrh na rozvod, k němuž sice nakonec oficiálně nedojde, ale 8. května následujícího roku se Němcová spolu s dcerou Theodorou od Josefa Němce stěhují.

V dřívější korespondenci se rodinné vztahy odrážely zejména jako výchovné rady matky dětem – jak se poslušně chovat k otci, co mu psát do dopisů, aby mu nezapomněly za něco poděkovat, projevit úctu, požádat ho o radu apod. Tyto návody jsou většinou obecně platné, vyznívají čistě výchovně. Od konce roku 1859 ale sledujeme změnu těchto soukromých poznámek, které měly zůstat otcovým očím utajeny. Zatímco dříve se o manželových nešvarech spíše letmo zmiňovala, konstatovala je jako fakt, nyní jsou její slova na adresu manžela více a více kritická. Často nyní poukazuje na jeho povahu, popisuje jeho negativní vlastnosti, odvolává se na domácí hádky a výčitky: „Nezmiňuj se nikdy, že Ti co píšu o tátovi – a piš vždy i na něho nadpis. – Milý táto a mámo! – On mi to potom vyčítá, jak víš, že vás navádím, abyste ho neměli rádi – a že nemáte žádnou úctu k němu – aby tedy neměl příčinu dělat Tobě aneb mně výčitky.“ (560) Na rozdíl od dřívějších dopisů hledá nyní Němcová ve svých synech oporu, souhlas, zastání a apeluje na jejich vlastní zkušenosti – viz vsuvka „jak víš“ v předchozím příkladu, nebo jinde: „Viš beztoho, jak to u nás chodí, a táta je nyní jako čert.“ (572), nebo tamtéž: „Co jsem zkusila a jak se táta povždy ke mně choval po těch 23 let, co jsme spolu, to Ti nemusím povídat, tolik úsudku máš, abys to mohl posoudit, kdo měl pravdu a jestli jsem si toho od táty zasloužila.“ To s největší pravděpodobností souvisí s věkem adresátů, pisatelka si uvědomuje, že již nepíše malým dětem, ale dospělým mužům s vlastním názorem, neváhá se tedy u nich dovolávat souhlasu a pochopení se svými činy a postoji. Někdy mají její důvěrné stesky podobu přípisku na konci dopisu, jindy jsou včleněny do jeho textu. Velmi stručně, až chladně neosobně působí samotná informace o zamýšleném rozvodu v dopise Karlovi (572): „Co se výše uvedených změn týče, dávám Ti vědět, že se s tátou rozvedu, ne právně, ale obapolnou naší vůlí.“ Rozhodnutí nechat se rozvést prezentuje v dopise jako své odhodlání, nikoliv manželovo: „... ale ať je to

jak chce, já při něm být nemohu – já vidím, že by se mně tak vedlo jako vždycky; a kdyby mě i potom týrat chtěl, až mu ty peníze dám, budu ho žalovat a nechám se rozvést, ať je tomu již konec.“ (600) V dopisech Karlovi cítí Němcová potřebu obhajovat své postavení: „Táta nechť si dělá, co chce, když se nechce starat ani o vás, ani o mě a živit nás nechce, vzdává se práva na nás a já prosta jsem povinností.“ (572) Později také např.: „Já ale jsem ho zproštěna a nemusím se k němu hlásit, když nebudu chtít, an mě vyhání a živiti nechce.“ (578) Podstatu manželských povinností spatřuje Němcová již jen ve finančním vyrovnání: „Když mu peníze dám, nemá ke mně právo, a když mě živiti nechce ani Doru, nesmí se také opovážiti mě neb ji žádati, abychom při něm byly.“ (600)

Na podzim roku 1860 se manželé opět stěhují pod jednu střechu, Němcová ale nadále striktně odděluje svůj majetek od manželova. Dokládají to např. podrobné instrukce dceři Theodore před stěhováním do společného bytu: „Jste-li ještě v starém bytu – tedy mi, Dorinko, moje prádlo dej k Tvému a nádobí moje, šálky, bílou sklenici slož do té druhé dlouhé bedny. Peřiny také zabeďte; tác ale, obrazy, kreslinu Hynkovu a Masaniello a Franklina a Sandovou polož do almary. Ty punčový sklenice a ten skleněný džbán jsou tátovy.“ (633) Poté, co oba manželé opět bydlí z finančních důvodů pod jednou střechou, se vzájemné neshody zřejmě vyostřily, Němcová si stěžuje dokonce na týrání: „A tyto dni přijel najednou táta a usadil se u mě a chtěl peníze, abych mu dala 60 fr., co jsem utratila, sice že mě dá zavřít, a tak mi mluví každý den a tejrá.“ (600) Podobné obavy vyslovuje i nejmladší syn: „Bojím se, že se ti s tátou něco přihodilo; možná že tě i skrze mne týrá.“ (609), který si dokonce klade otcovu hrubost vůči matce za vinu, neboť Josef Němec s Jaroslavovým umělecky zaměřeným studiem v Mnichově nesouhlasil. Vrcholem otevřenosti Boženy Němcové v odhalování soukromých manželských problémů je opět již zmiňovaný trojfragment neodeslaného dopisu Vojtěchu Náprstkovi, s nímž se Němcová v posledních letech svého života velmi přátelsky sblížila. Pisatelka v něm detailně a bez ostychu popisuje mužovo hrubé chování, nadávky, týrání sebe i své dcery, veřejné ponižování, kterému ji vystavoval. Necháává se tak strhnout zevrubnými popisy vzájemného soužití a konfliktů, že dopis působí spíše jako živý ústní rozhovor mezi dvěma blízkými lidmi. Líčení prožitých událostí nabírá stále většího tempa, pisatelka stupňuje popisované utrpení. Spontánnost a intenzitu přesvědčování stoupá používáním přímých řečí, v nichž cituje vlastní děti, jak se jí zastávají, nevyhýbá se ani nejsprostším nadávkám a opakováním stejných vazeb,

podobně jako v mluveném projevu: „Každý měsíc chtěl na mně čínzi, každé sousto mně vyčetl.“ (657) Podobně také hromadí vazbu s „že“: „V hospodách mě pomlouval, že jsem se kurvila s Lambem, že jsem nehospodyně – že se musí za mě stydět, že dělám jeho jménu hanbu a takový věci.“ (657) Němcová si i při svém zuboženém stavu zřejmě uvědomila, že se nechala před cizím člověkem příliš unést a že mu zcela otevřela pohled do nejsoukromější sféry svého rodinného života, a v ostatních dvou konceptech zamýšleného dopisu se již tomuto tématu vyhýbá.

5. Závěr

V předchozích kapitolách jsme si nastínili, v čem především spočívá hodnota dochovaného listáře Boženy Němcové. Poukázali jsme jak na jeho kvality umělecké, tak také na jeho důležitost po stránce informační. Vzhledem k velkému rozpětí časovému, v němž korespondence vznikala, ale i pokud jde o množství adresátů, jimž byly dopisy adresovány, a nejrůznějších záměrů, s nimiž byly psány, se jedná o unikátní a rozsáhlý soubor. Po právu je mu proto věnována velká pozornost literárních historiků, ale i samotných vydavatelů a čtenářů. V práci jsme se pokusili nastínit několik základních důvodů, které soudobého čtenáře k četbě tohoto listáře motivují a vedou, co od ní může očekávat a co v ní nalezne. Mezi ty nejdůležitější jistě patří snaha získat z těchto pramenů informace o životě a povaze autorky, stejně jako na druhé straně motivuje k četbě korespondence přesvědčení, že i dopisy psané autorkou jsou součástí jejího literárního odkazu stejně jako ostatní texty, které byly na rozdíl od soukromé korespondence primárně určené ke zveřejnění.

Zjistili jsme, že specifikem, jímž korespondence Boženu Němcovou psaná i přijatá vyniká nad srovnatelnými epistolografickými soubory jiných známých osobností, je její smysl pro detail a jedinečné zachycení každodennosti. Spisovatelka v korespondenci (ať záměrně či bezděčně) zúročila své zkušenosti nabyté při psaní cestopisných črt a národopisných studií, v nichž se z povahy žánru musela soustředit na reflektování detailů každodenního života. V dopise obvykle zachycujeme informace důležité, významné, zajímavé či nějak konkrétně se vztahující k cíli, s jakým je dopis psán, a obyčejným, běžným věcem v nich nedáváme prostor, není k tomu totiž obvykle důvod. Němcovi však v tomto ohledu nebyli typickou rodinou – byli velmi často nuceni žít odděleně, protože Josef Němec byl během své služby u finanční stráže několikrát přeložen, a to často do velmi vzdálených částí monarchie, kam by se v normálním případě odstěhovala celá rodina. Božena Němcová však trvala na setrvání v Praze, argumentujíc obvykle nemožností poskytnout dětem kvalitní české vzdělání v menších městech. Jistě však šlo také o vlastní touhu zůstat součástí pražského kulturního života a tamní společnosti, do níž krátce po svém prvním příchodu do Prahy pronikla. Je pravděpodobné, že nebýt její literární práce, která byla na Prahu úzce vázaná, nedovolil by patrně Josef Němec, aby k odloučení rodiny došlo. Kvůli těmto životním podmínkám však byli manželé (později také např.

syn Karel, který odešel poměrně brzy z domova, aby získal zahradnickou praxi) nuceni vměstnat každodenní běžné rodinné rozhovory a vzájemnou interakci do formy dopisu. To, co jinde řešily přirozené rozmluvy a společná rozhodování o nejrůznějších záležitostech týkajících se chodu domácnosti, výchovy dětí, finanční situace rodiny a dalších běžných každodenních témat, musela v případě rodiny Němcových nahradit korespondence. Jen ona členům rozdělené rodiny zprostředkovávala i na dálku vzájemnou blízkost a dojem společného soužití. Listy, které jsou výsledkem této komunikace nejužšího rodinného kruhu na dálku, jsou pro nás díky tomu jedinečným svědectvím o rodině 19. století. Těžko bychom hledali jiný pramen, z něhož bychom se mohli dozvědět tolik informací. V kronikách najdeme obvykle informace jiného, ne tolik soukromého charakteru, v literatuře podléhají údaje obvykle určité selekci a jsou stylizované s ohledem na záměr autora, zatímco v soukromé korespondenci neměli přímí účastníci komunikace důvod je nijak zkreslovat.

Poukázali jsme také na překvapivě nedocenené postavení korespondence v rámci celého literárního odkazu Boženy Němcové a na její přehlížení literárními historiky. S tím souvisí také po prvních sto let od smrti autorky převažující přístup editorů – častěji byly vydávány tematicky profilované výběry než kompletní autorčina korespondence. Literární historikové obvykle vyzdvihovali vždy jen určitou část dochovaného listáře na úkor části jiné, buď přehlížené, nebo přímo odsuzované jako nežádoucí, neestetické apod. Už samotný tento fakt poukázal na skutečnost, že dochovaný soubor dopisů Boženy Němcové je celek rozmanitý a po stylové, formální i obsahové stránce nestejnorodý. Jako zajímavý paradox (odlišnost názorů literárních vědců oproti postojům umělců samotných) jsme proti tomu postavili anketu zrealizovanou německou literární teoretičkou a kritičkou Susannou Roth, v níž 49 českých spisovatelů odpovídalo na tři otázky týkající se díla Boženy Němcové a z níž vyplynulo, jak výjimečné postavení korespondenci mezi ostatním dílem Němcové náleží. Vysokou míru jejího docenění v řadách umělců jsme podložili také neúplným, a přesto rozsáhlým výčtem děl, která se korespondencí nechala přímo inspirovat, ať už šlo o díla dramatická, básnická či audiovizuální.

Na základě určitého zobecnění jsme rozčlenili autorčinu epistolografickou tvorbu do tří časových úseků – ranného, vrcholného a období krize (životní i tvůrčí). Zjistili jsme, že vymezení těchto etap velmi úzce souvisí s důležitými mezníky v životě Němcové, stejně jako s její literární tvorbou. Popsali jsme proto

nejdůležitější problémy, jimž musela Němcová během svého života čelit a které se velkou měrou podepsaly na jejím zhoršeném psychickém i fyzickém stavu (smrt syna v útlém věku, policejní vyšetřování a několikaletý dohled, vleklé zdravotní potíže, citová deprivace, finanční potíže). Vlivem těchto těžkých osudových ran se postupně proměňovala autorčina také povaha a její pohled na svět, což se následně projevilo také v její tvůrčí práci. Postupně tak vyčerpaná spisovatelka přestala být schopna tvořit literární fikci a svou pozornost upřela k dopisům. I jejich podoba se však pod vlivem životních nesnází začala měnit.

Srovnáním konkrétních listů jsme zjistili, že v pozdní korespondenci dochází u Boženy Němcové ke ztrátě ohledu na adresáta, který bychom mohli ve vrcholném období její epistolografické tvorby označit za charakteristický. Zatímco dříve byly její dopisy zdvořilé, ohleduplné, pisatelka se adresátovi často obracela přímo, zajímala se o otázky týkající se jeho života, předkládané informace se snažila řadit přehledně, jasně a pro adresáta srozumitelně, v posledních letech života se tyto typické rysy z dopisů vytrácejí. Analýzou dopisů psaných Boženou Němcovou jsme dospěli k závěru, že některé pasáže a výjimečně i celé dopisy mají charakter spíše deníkový nebo úvahový, je tedy možné, že vznikaly ani ne tak z potřeby kontaktovat adresáta a něco mu sdělit nebo naopak se od něj něco dozvědět, jako spíše s cílem vypsát se z vlastních starostí a trápení, utřídit a ujasnit vlastní myšlenky jejich zformulováním a fixováním na dopisní papír.

Upozadění adresáta a soustředění se na vlastní osobu je patrné také z toho, že dříve tak společenská, družná a vůči ostatním vřelá a otevřená žena se začala svých přátel stranit, omezila nebo dokonce zcela přerušila korespondenční kontakty a v těch málo dopisech, které ještě na konci svého života napsala, se téměř sobecky soustředila na svoji osobu, svůj život, své potřeby. Nebyla už zřejmě schopna se od svých problémů odpoutat a soustředit na něco jiného. I proto je pro ni snazší obracet se v dopisech na členy nejužší rodiny, jimž je většina korespondence z posledních dvou let autorčina života adresována. Na příkladech konkrétních dopisů jsme si však ukázali, že intimní a soukromá témata, náležející obvykle do komunikace mezi nejbližšími osobami, pronikají Němcové v závěru života také do listů určených osobám cizím. Pokud by nedošlo k ukončení většiny korespondenčních styků, byla by většina jejích přátel jistě překvapena, k jak razantní proměně u autorky došlo, snad by ani nevěřili, že tyto dopisy psala jedna a tatáž osoba. Zejména na trojfragmentu nikdy neodeslaného dopisu Vojtěchu Náprstkovi z 21. listopadu 1861 jsme mohli

pozorovat, jak autorka zcela ztrácí smysl pro dodržování nepsaných společenských norem – cizí osobě, která není zasvěcena do soukromých záležitostí rodiny, svěřuje nejpalčivější domácí neshody a hádky včetně konkrétních slovních potyček, které očerňují všechny zúčastněné osoby, včetně samotné pisatelky. Dokonce se pouští do podrobného líčení záležitostí týkajících se ženské intimní hygieny. O takto vysoce osobním tématu se nikdy předtím nezmiňovala ani v dopisech ženám, s nimiž mohla cítit potřebu tyto výlučně ženské problémy prodiskutovat, ani v dopisech manželovi či milencům, kteří byli Němcové jako jediní muži v intimní oblasti blízcí. Je tedy zřejmé, že pro Němcovou na sklonku života už v dopisech padly všechny normy a konvence společenského styku, že odhodila veškeré své zábrany a nebyla už schopna vybírat při psaní dopisu takové informace, které by byly přiměřené s ohledem na to, komu byl dopis adresován.

Analýzou formálních náležitostí dopisu, jako jsou oslovení, úvodní a závěrečné zdvořilostní fráze a rozloučení včetně podpisu, jsme zjistili, že také tyto nezbytné součásti listovní etikety Němcová v závěru života nejprve zestručňuje a odosobňuje, až postupně je úplně opomíjí a zanedbává. Spolu s rozpadem textové koherence pak zanedbávání způsobovalo, že vzniklý text zcela ztratil charakteristické znaky listovního psaní. Z přijaté korespondence jsme zjistili, že Němcovou na tento prohrěšek upozornili dokonce sami adresáti takto odbytých dopisů.

V několika dopisech jsme se setkali se střídáním formálnějšího vykání a přátelského tykání, přičemž jsme zjistili, že zatímco v dopise Antonii Rajske Čelakovské se jednalo o záměrně zvolenou strategii, jak blízké přítelkyni neotřelým způsobem nabídnout přechod k důvěrnějšímu tykání, v pozdních dopisech se jedná spíše o nezáměrné kolísání způsobené nesoustředěností pisatelky. Roztěkanost a ztrátu soustředění jsme ve velké míře postřehli v dopisech psaných v posledním roce života dětem Jaroslavovi a Theodoře Němcovým, jimž matka adresovala dopisy zmatené, nesouvislé, bez deklarovaného přiložení peněz a v jednom případě dokonce spletla oslovila adresáta (vlastního syna) jiným jménem.

Největší pozornost byla věnována rozpadu komunikačních strategií, zejména proměně v oblasti používání stylizací. Nejprve bylo nutné nastínit, jak Němcová se stylizováním subjektů narátora a adresáta pracuje, přičemž v této souvislosti odkazujeme zejména na práci Lucie Saicové Římalové, která se podrobnému popisu komunikačních strategií užívaných Boženou Němcovou v dopisech věnovala. Jednotlivé typy používaných autostylizací, popsané Saicovou Římalovou, jsme

doplňili o jednu obecnou a velmi často užívanou kategorii, a to stylizaci do role rádkyně, která u Němcové nabývá v konkrétních realizacích mnoha specifických podob. Využívání stylizací subjektu narátora a adresáta jsme demonstrovali na jednom konkrétním dopise napsaném v roce 1856, tedy v době, kdy byla autorka ještě na vrcholu svých tvůrčích sil a korespondování ji (podle jejích vlastních slov) těšilo. Naopak v dopisech psaných v letech 1860 a 1861 autorka přestává se stylizací pracovat, její dopisy působí ve srovnání s dříve psanými texty jako nepropracované, předem nepromyšlené a nekoherentní. Nejlépe bylo možné rozpad komunikačních strategií a koherence textu prokázat na příkladu dopisu psaném někomu z rodiny, protože (jak bylo již uvedeno) z posledního roku života autorky máme k dispozici jen velmi omezený počet dopisů, které napsala, a většina z nich byla adresována rodinným příslušníkům. Na příkladu dopisu psaném Theodoře Němcové jsme odhalili několik typických stylistických i logických nedostatků a prohřešků vůči textové soudržnosti, jichž se pisatelka dopouštěla, a srovnáním s listem adresovaným téže osobě o šest let dříve jsme poukázali na rozdíly autorčina stylu, spočívající např. ve ztrátě původní skromnosti a laskavého postoje vůči adresátce.

Pro úplnost přehledu změn, jimiž epistolární styl Boženy Němcové v závěru jejího života prošel, jsme vyzdvihli také nejdůležitější odlišnosti v oblasti tematické. Zvolili jsme dvě nejčastěji se opakující témata, která provázela dopisy Němcové od samého počátku až po poslední napsaný list – zdraví a manželské neshody. Na těchto dvou tematických oblastech jsme popsali, jak autorka postupně měnila svůj přístup k nim, jak o těchto tématech mluvila s ostatními lidmi, v jaké souvislosti se o zdravotních nebo manželských problémech zmiňovala, jak je prezentovala adresátům, k čemu tato témata nadále využívala apod. Prokázali jsme tak, že i tak specifická věc, jakou je pojetí a zpracování konkrétního často se opakujícího tématu, není záležitostí stereotypní, ale že se s proměnou a vývojem autorky také změnila.

Tato práce se pokusila poskytnout jiný pohled na korespondenci Boženy Němcové, která díky své šíři a informačnímu potenciálu poskytuje badatelům rozsáhlou množinu podnětů, a to pohled z hlediska diachronního. Analýzou konkrétních textů ze souboru dochované korespondence Boženy Němcové se nám podařilo zjistit, že autorčin epistolární styl se s postupem času vyvíjel, stejně jako se měnil autorčin vztah ke korespondování. Prokázali jsme, že tyto změny obecnějšího charakteru (nemáme zde na mysli odlišnosti mezi jednotlivými dopisy ovlivněné momentální náladou, únavou, vztahem k adresátovi či záměrem konkrétního dopisu)

úzce souvisely s proměnou samotné autorky a tedy s jejím osudem. Na základě porovnávání dopisů z různých etap autorčina života jsme došli k závěru, že šlo o změny jednoznačně negativní, vedoucí až k postupnému narušení samotného principu korespondování. Vzhledem ke zjištěným informacím se tedy domníváme, že je důležité ke korespondenci Boženy Němcové přistupovat jako k útvaru heterogennímu a především je vždy při posuzování jednotlivého dopisu potřeba vzít v úvahu nejen konkrétní okolnosti, za nichž byl napsán, ale také širší souvislosti autorčina života, které vzniku dopisu předcházely.

6. Seznam použité literatury

BÍLEK, Petr A. *Obraz Boženy Němcové - pár poznámek k jeho emblematické redukci*. In *Božena Němcová a její Babička : Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky*. 1. vyd. Praha : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2006. s. 11–23. ISBN 80-85778-50-5.

BITTNEROVÁ, Martina. *Nymfomanka české literatury 1*. *Webmagazín Rozhledna* [online]. 26.07.2006, [cit. 2010-04-11]. Dostupný z WWW: <<http://www.webmagazin.cz/index.php?styp=all&id=4839>>. ISSN 1802-2863.

BITTNEROVÁ, Martina. *Nymfomanka české literatury 2*. *Webmagazín Rozhledna* [online]. 27.07.2006, 6, [cit. 2010-04-11]. Dostupný z WWW: <<http://www.webmagazin.cz/index.php?styp=all&id=4840>>. ISSN 1802-2863.

GEBAUEROVÁ, Marie. *Božena Němcová*. Praha : Melantrich, [mezi 1901 a 1925]. 74 s.

HRABÁK, Josef. *Úvahy o literatuře*. 1. vyd. Praha : Československý spisovatel, 1983. O umění epistolárním, s. 83–102.

HRON, Jan. *Mé čtení Boženy Němcové*. *Litenky : Literární novinky / Revue pro kulturu a publicistiku* [online]. 1. 11. 2005, 2005/2006, 1/17, [cit. 2010-04-07]. Dostupný z WWW: <<http://litenky.ff.cuni.cz/clanek.php/id-1255>>.

JAKOBSON, Roman. *Poetická funkce*. 1. vyd. tohoto souboru. Jinočany : H&H, 1995. 747 s. ISBN 80-85787-83-0.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Božena Němcová : Příběhy – situace – obrazy*. 1. vyd. Praha : Academia, 2007. 310 s. ISBN 978-80-200-1574-7.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Dopis v uměleckém osudu Boženy Němcové*. *Český jazyk a literatura*. 1994–1995, 45, 9–10, s. 193–201. ISSN 0009-0786.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Muzeum Boženy Němcové : oficiální stránky* [online]. 2006, 12. 05. 2008 [cit. 2010-04-05]. Neskromná Božena Němcová. Dostupné z WWW: <<http://www.muzeumbn.cz/bozena-nemcova/clanky/rozhovor-janackovatafantastika-2008.html>>.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava, et al. *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*. 1. vyd. Praha : ISV nakladatelství, 2001. 198 s. ISBN 80-85866-83-8.

JEŘÁBEK, Dušan. *Arne Novák*. 1. vyd. Brno : Nadace Universitas Masarykiana & Georgetown & NAUMA & Masarykova univerzita, 1997. 256 s. ISBN 80-902197-0-5.

KOPAL, Josef. *George Sandová a Božena Němcová*. Praha : Jednota československých matematiků a fysiků, 1937. 32 s.

KOS, Suzana. K současné recepci Boženy Němcové. In GILK, Erik, NEUMANN, Lukáš. *Acta universitatis Palackianae olomucensis : Facultas Philosophica*. 1. vyd. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2008. s. 235-237. Dostupný z WWW: <<http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/sborniky/2008/SMVII/33.pdf>>. ISBN 80-244-1904-6.

LAISKE, Miroslav. *Bibliografie Boženy Němcové*. 1. vyd. Praha : SPN, 1962. 488 s.

LOTMAN, Jurij Michailovič. Hranice je vždy mimořádně zajímavá. *Tvar*. 1991, 2, 49, s. 12–13. ISSN 0862-657X.

MACHÁČEK, Jan. Jaroslava Janáčková: Všechno, co jste chtěli vědět o Boženě Němcové. *Vikend Hospodářských novin*. 13. 5. 2005. Dostupný také z WWW: <http://vikend.ihned.cz/1-10000070-16139130-v00000_d-2c>.

MACHOVÁ, Svatava; ŠVEHLOVÁ, Milena. *Sémantika & pragmatická lingvistika*. Praha : Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta, 2001. 160 s. ISBN 80-7290-061-7.

MUKAŘOVSKÝ, Jan. *Studie z estetiky : Výbor z estetických prací Jana Mukařovského z let 1931–1948*. 2. vyd. Praha : Odeon, 1971. 484 s.

NĚMCOVÁ, Božena. *Korespondence I. : 1844–1852*. Praha : Lidové noviny, 2003. 392 s. ISBN 80-7106-162-X.

NĚMCOVÁ, Božena. *Korespondence II. : 1853–1856*. Praha : Lidové noviny, 2004. 559 s. ISBN 80-7106-697-4.

NĚMCOVÁ, Božena. *Korespondence III. : 1857–1858*. Praha : Lidové noviny, 2006. 623 s. ISBN 80-7106-764-4.

NĚMCOVÁ, Božena. *Korespondence IV. : 1859–1862*. Praha : Lidové noviny, 2007. 479 s. ISBN 978-80-7106-895-2.

NOVÁK, Arne. *Podobizny žen*. Praha – Brno : Novina, 1940. 232 s.

NOVOTNÝ, Miloslav. *Život Boženy Němcové : Dopisy a dokumenty II. Českomoravské bratrstvo (1848–1851)*. 1. vyd. Praha : Československý spisovatel, 1951. 391 s.

PATOČKA, Jan. *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Ze záznamů přednášek proslovených ve školním roce 1968–1969 na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy sestavil Jiří Polívka. 1. Praha : Oikoymenh, 1995. 204 s. Oikúmené. ISBN 80-85241-90-0.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 2005. 174 s. ISBN 80-246-0927-4.

ŠMAHELOVÁ, Helena. *Autor a subjekt v díle Boženy Němcové*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 1995. 211 s. ISBN 80-7184-003-3.

VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina. Ego-dokumenty, diglosie a gender In LENDEROVÁ Milena, KUBEŠ Jiří. *Osobní deník a korespondence - snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*. 1. vyd. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2004. s. 49-60. ISBN 80-7194-650-8.

VÁCLAVEK, Bedřich. *Český listář : 296 českých listů z šesti století*. 1. vyd. Praha : Melantrich, 1949. 456 s.

VODIČKA, Felix. *Struktura vývoje*. 2. rozšířené vyd. Praha : Dauphin, 1998. Umění Boženy Němcové, s. 201–209. ISBN 80-86019-63-2.